

ქართველთა ეროვნება

წიგნი

პროფესორის ნ. შანშიას

იმ სიტყვის გამო
რომელიც დეკანოზს ი. მოსტორგოვს წარმოუთქვამს
საქართველოში ერთდრე
უწმინდესის სინოდის წევრთა და სხვა წარჩინებულ პირთა
კრების წინაშე

რუსულადგან.

ქუთაისი

ი. ძილამისა და ი. ხელამის სტამბა

1905

ქართულეთა ეროვნება

ქართველთა ეროვნება

პროფესორის ნ. მარრის წერალი

(იმ სიტყვის გამო, რომელიც დეკანოზს ი. მოსტოროვს საქართველოს ერზედ წარმოუთქვამს, უწმინდესის სინოდის წევრთა და სხვა წარჩინებულ პირთა კრების წინაშე*)

„გარჩა ესენი, რომდენნი არა იცინან, ჭკობენ. ესენი არიან, რომელნი განიძორებენ თავთა თვისთა (სარწმუნოებისაგან). მშენიერნი, რომელთა სულ არა აქვს.“

(სამოციქულო. ეპისტოლე იუდა მოციქულისა, ძმისა იაკობისა, თავი პირველი, მუხლი მეათე და მეცამეტე)

დიდი ხანი არ არის, რაც ა. სუვორინმა თავის „პატარა წერილებში“ (ნახე რუსული გაზეთი „ახალი დროება“) სამართლიანად აღნიშნა ერთი საოცარი მოვლენა. ძავეკასიის შესახებ და ეხლანდელის აქაურის მღელვარების გამო მას არა ერთხელ გაუგონია თურმე ამ უკანასკნელ დროს: „ღვთის გულისათვის, რაც შეიძლება ღმობიერად, ღმობიერად“

*) წერილი პროფესორის ნ. მარრისა დაბეჭდილია „РАССВѢТЪ“-ის 68 და 69 ნომრებში 14 და 15 მაისს 1905 წ.

რება უმთავრესია, ლმობიერებით ყველაფერი გაკეთდებოა;“ მაგრამ არ ახსოვს კი, ერთხელ მაინც ეთქვას ვისმე: „ღვთის გულისათვის, რაც შეიძლება გონიერად, გონიერება უმთავრესია, გონიერებით ყოველიფერი გაკეთდებოა“. ზონიერება ყოველთვის შეიძლება ვიგულისხმოთ, თუგინდ ლმობიერი, რბილი, ბამბასავით რბილი, როგორც „პატარა წერილების“ ავტორი განმარტებს, მაგრამ ის კი არას გზით არ შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ მომაკვდავს კაცს ჰქონდეს ზეგარდამო მადლსავით საიდუმლოდ მინიჭებული ცოდნა. ღა უთუოდ, დამტკიცებითაც შეიძლება ესა ვსთქვათ, არავის არ გაუგონია ამ უკანასკნელს ნახევარ-საუკუნეში ძავეკასიის შესახებ: „ღვთის გულისათვის, ცოდნითა და მეცნიერებით, ცოდნა და მეცნიერება უმთავრესია. უცოდინაროდ არაფერი არ გაკეთდებოა. მაგიერად ამიერ-ძავეკასიაში ნამდვილ ამბვად გამიგონია, თუმცა ეს არაკს უფრო ემსგავსება, რომ, როდესაც ერთმა პირმა მოულოდნელად უმაღლესი დანიშნულება მიიღო, გულუბრყვილოდ გაიკვირვა და ჰსთქვა: ესრა ამბავია, ძავეკასია ჩემთვის ხომ სრულიად უცნობი მხარეა? მას უპასუხეს, სწორედ ეს უკეთესიც არისო, თქვენ უფრო თავისუფლად იმოქმედებთო. ამ თავისუფლად მოქმედ ძავეკასიის მოღვაწეთაგანი უნდა იყოს, უეჭველად, დეკანოზი ი. მოსტორგოვიც: მამა მოსტორგოვი გულახდილად განაცხადებს, რომ, როცა ის ათის წლის წინათ ამიერ-ძავეკასიაში ჩამოვიდა სამსახურისათვის, სრულიად არაფერი არ

სკოდნია ამ მხარის შესახები, ანუ, როგორც თვითონ ავტორი ამბობს (გვ. 307), მას ყოველივე აქაური ახლად სჩვენებია და ყოველივე მისგან შესწავლასა და ფხიზელს ყურადღებას მოითხოვდა. ნაყოფი ამ ათის წლის განმავლობაში ამიერ ქავკასიის ფხიზელის ყურადღებით შესწავლისა ჩვენ ვიპოვნეთ მოსტორგოვის წერილში სახელად „საეკლესიო შკოლა ამიერ-ქავკასიაში“ (ნახე „народное образование“ 1905, მარტი; გვ. 307—337). აგრე მარტივია მისი სათაური. შინაარსით კი ეს წერილი არის მინიატურული ენციკლოპედია სარელიგიო ყოფაცხოვრებისა და სხვა ცნობებისა ამიერ-ქავკასიის შესახებ. ამ წერილის უმთავრესი მიმზიდველობითი ძალა კი გამოიხატება ისტორიულ-კულტურულად საქართველოს მიმოხილვაში და ქართველთა ტომების, ე. ი. საქართველოს ერის, დახასიათებაში.

ლექ. მოსტორგოვის ძლიერი სიტყვა ქართველთა ეროვნებაზედ, როგორც სპეციალური რაიმე, ჩვენთვის ძალიან სასარგებლო იქნებოდა განზე გადაგვედვა და არავითარი ყურადღება მისთვის არ მიგვექცია. საზოგადოთ ეს სტატია წარმოადგენს, ჩემის შეხედულობით, საუკადრისო პამფლეტს. თავის ღირსებით ამ სტატიას შეუძლიან გამოიწვიოს ერთიოდენ სიბრალოლი მის ავტორისადმი. თავდაპირველ სტატია ამხილებს ავტორის ჩვეულებრივს უცოდინარობას ელემენტარულის გეოგრაფიისას, თითქმის ქავკასიის მოსამზღვრე ადგილთა გეოგრაფიისასაც. მოსტორგოვის ცნობებით სჩანს, ვითომც ზურია

აქამდის ოსმალეთის მოსამზღვრე იყოს. ბი ნამდვილი მისი სიტყვები (გვ. 314): „ზურია — ოზურგეთის მაზრა ქუთაისის გუბერნიისა, მდებარეობს ოსმალეთის საზღვრებზედ.“ ისტორიულ ქართველთაგან მოსტორგოვი პოულობს რამდენსამე მხოლოდ შავიზღვის ნაპირა ქალებზედ. ცხადია, მას არაფერი სცოდნია, თუ რა ეკლესიებია ქართველთაგან აგებული, სხვაგან რომ არა ვსთქვათ, შავიზღვის პირად მდებარე მთა-გორიან მხარეებში.

ისტორიაშიაც არა ჰქონია ავტორს გამოსაჩენი ცოდნა. ზანსაკუთრებით სუსტი ყოფილა იგი უმთავრესი საგნის ისტორიაში, ე. ი. საქართველოს ისტორიაში. ძველი აღბანია, მოსტორგოვის აზრით, სრულიად დაამხვესო თურქთა და თათართა ურდოებმა, რომელნიც შემდეგ შეიერთაო საშიშარმა ახალ-სპარსეთის მონარქიამ (გვ. 308 და აგრეთვე 326). სჩანს, მოსტორგოვს არა სცოდნია, რომ აღბანია თურქ-თათართა ურდოების გამოჩენამდის დაეცა ქართველთა და სომეხთათანა კულტურულ ბრძოლაში: ნაწილი მისი მეთაე საუკუნემდის სამუდამოთ საქართველოს შეუერთდა და ნაწილი ამაზედ ადრე სომეხეთს. მოსტორგოვი ლაპარაკობს ვილაც აბორიგენებზედ, ძველის ძველად საქართველოში მცხოვრეას ტომებზედ, რომელნიც ქართველებს განუდევნიათ ძახეთისა და ქართლი აკენ და ზღვის პირად მდებარე ქალებისაკენ, სადაც იმ დროდგან ერთბაშად თურმე დაარსებულა საქართველოს სამეფო, რომელიც, მეთუთხმეტე საუკუნეში გაყოფილა

საქართველოდ, იმერეთად და სამეგრელოდ (გვ. 308). ეს სულ რაღაც უხერხული კომპოზიცია არის, რომელიც, ცხადათ სჩანს, მოსტორგოვის შეუთხზავს სხვა და სხვა დილექტანტების მიერ უმეცრებით წამოროშეილის ამბებისაგან და მათ მიერვე გაუგებლად გარდაცემულის ქართულ მატია-ნეთა ლეგენდარულის და ტენდენციურის ცნობებისაგან. საკმაოა ვსთქვათ, რომ „ბრუზია“ (ანუ ძართლი), იმერეთი და სამეგრელო ცნობილი არიან არა თუ მეთუთხმეტე საუკუნიდგან, არამედ რამდენისამე საუკუნით წინ ძრისტეს დაბადებამდის და საქართველოს სამეფო ზემოხსენებულ მხარეებში (რომელნიც შეადგენენ ნაწილს ძველადგანვე ქართველთა ნაოესავის ტომებით დასახლებულის რაიონისას) მრავალ საუკუნით წინ მეთუთხმეტე საუკუნემდის განიყოფებოდა რამდენსამე სამეფოდ. ავტორიტეტულად გამოსთქვამს დეკ. მოსტორგოვი უსაფუძვლო მსჯელობას ადგილობრივ ენათა ურთიერთობაზედ, ძაშინ როდესაც, როგორც ცხადათ სჩანს, არც ერთ ამ ენაზედ ავტორს სრულიად არავითარი წარმოდგენა არა აქვს. მან საზოგადოთ სრულიად არაფერი იცის თანამედროვე ენათ-მეცნიერების. ავტორმა, რასაკვირველია არაფერი იცის, თუ რა არის დიალექტოლოგია და გულუბრყვილოდ სთვლის გარდაწყვეტილად ჯერ კიდევ სრულიად განუმარტებელს საკითხებს ძავეასიის ენათა შესახებ. საკმაოა ვსთქვათ, რომ მოსტორგოვის ტერმინოლოგიით არსებობენ თურმე „წამხლარი ენები“. თუშები

ზოგნი სრულიად დამახინჯებულ ქართულად ლაპარაკობენო (გვ. 314—315). აქვე, ძავეკასიაში, მოსტორგოვს მოუნახავს წამხდარი ბერძნული ენაც (გვ. 322). სვანები განსაკუთრებულის ენით ლაპარაკობენო, რომელშიაც ხანდახან წამხდარი ქართული სიტყვები ისმისო (გვ. 316) ე. ი. მოსტორგოვმა არც ის იცის, რომ სვანები შინაობაში ლაპარაკობენ ქართულის ენის ძმურად მონათესავე ენით, რომელსაც საზოგადო კულტურულის ენისაგან სამატად შეუთვისებია არა დამახინჯებული, არამედ განკანონებულის წესით გარდაცვლილი წმინდა ქართული სიტყვები. შემდეგ მოსტორგოვი ამტკიცებს (გვ. 327), რომ სომხებს ბევრი სხვა და სხვა ენა აქვსო და ის ენა, რომელსაც სალიტერატურო ენად სთვლიან, ბევრს სომეხთაგანს არ ესმისო. აქ მოსტორგოვი აღარ ამბობს, რომ თითოეული იმ მრავალრიცხოვან ენათაგანი, მისის ტერმინოლოგიით, წამხდარი სომხური ენა არისო, თუმცა კი ამის თქმის სრული უფლება ჰქონდა. მისის ძირითადის რწმენით ხომ ძავეკასიის ენები ყველა წამხდარი არიან. ნამდვილად სომხებს ერთი კი არა სამი სალიტერატურო ენა აქვსთ: ძველი, იგივე საეკლესიო, ახალი აღმოსავლეთური და ახალი დასავლეთური. ახალ სალიტერატურო ენათაგან აღმოსავლეთურიცა და დასავლეთურიც გასაგებია უცილობლად ყველა სომხისათვის იმდენად, რამდენათაც თითოეულის რუსისათვის რუსული სალიტერატურო ენა და ძველი სომხური ენა, შეუდარებ-

ლად უფრო გასაგებია სომხებისათვის, ვინემ რუსული, შემოდებული მართლ-მადიდებლებისა და სასულიერო სომხურ „სკოლებში, როგორც სამასწავლებლო ენა. ძართველთა კულტურულ ისტორიისა და ამასთანავე ქართველთა ნაციონალურ საკითხის შესახებ მოსტორგოვს კიდევ უფრო ნაკლები ცოდნა ჰქონია. იმას ჰგონია, „საქართველო“ მხოლოდ ეთნოგრაფიული ტერმინი არისო და საქართველოს, ანუ ქართველთა ნათესავის ტომები იმდენათვე განსხვავდებიანო ერთმანერთისაგან, რამდენათაც გერმანული და რომანული ტომები.

შესაძლებელია, ეგ საოცარი და სინამდვილის წინააღმდეგი განმარტება „საქართველოისა“ იმით აიხსნებოდეს, რომ მოსტორგოვს რომანულსა და გერმანულს ტომებზედაც, როგორც სჩანს, კიდევ უფრო ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონია, ვინემ ქართველთა ტომებზედ. იქნება მოსტორგოვი შეუცდენია ვისმე შინაურს კავკასიელ ლინგვისტს, რომელსაც ქართულის ენის დიალექტური განსხვავება, სხვა და სხვა ადგილობრივ გამოთქმითა და კილოთი საუბარი და ენა, რომელზედაც წერა-კითხვა არ არსებობს და დიდი ხანია მდაბიო პატუად გარდაქცეულა, თუმცა ყველა ესენი, რასაკვირველია, განუყრელად ერთს მონათესავე ენას წარმოადგენენ, მიუღია იმისთანა ნიშნებად, რომლითაც თითქო ირღვევოდეს ერთობა კულტურულის საქართველოისა. ამ შემთხვევაში შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ მოსტორგოვს არ ჰქონია არავითარი ნამდვილი წარ-

მოდგენა რეალურის ლინგვისტურის ფიზიონომიისა იმისთანა გაერთიანებულ ევროპიელ ეროვნებათა, როგორც არიან გერმანელები, იტალიელები და თვით ფრანგებიც. უნდა ვიფიქროთ, რომ მას აურ-დაურევია ერთმანერთში ლინგვისტური საკითხები საზოგადო-კულტურულ საკითხებთან და ეთნოგრაფიული—ნაციონალურთან. „საქართველო“ არის ტერმინი უპირველესად ნაციონალურ-კულტურული. საქართველო ლინგვისტურად დანაწილებული ყოფილა ძველის-ძველადაც (როდესაც ეს ნაწილები უფრო დაშორებულნიც ყოფილან ერთიერთმანერთისაგან) სხვა და სხვა ძმურად მონათესავე ენებად, დიალექტებად და უბნობებად. იგი ჩვეულებრივ განიყოფებოდა სხვა და სხვა სახელმწიფოებად, მაგრამ ამასთანავე საქართველო ყოფილა მრთელი, როგორც ნაციონალურ-კულტურული ერთეული. მისი შემაერთებელი იყო, ქრისტიანობის მიღებიდან, სხვათა შორის ეკლესია და საზოგადო სალიტერატურო ენა. შემდეგ ლიტერატურა შემუშავდა (განვითარდა საერო ლიტერატურაცა, ხელოვნურნი, ძველათვე) და კიდევ უფრო მჭიდროთ და ძლიერად შეაკავშირა საქართველოს ტომები. ზანმტკიცდა და დამყარდა ადგილობრივი ნაციონალური კულტურა ერთის სალიტერატურო ენითურთ და ეს სალიტერატურო ენა ცნობილ იქმნა ქართულად. ეს სახელი სწორია და მეცნიერულად კანონიერი მხოლოდ იმ შეხედულობის გამო, თუ ჩვენ ლინგვისტურად განვზარტებთ მისს დიალექტურ საფუძველს. შეიძ-

ლება ვსთქვათ, რომ ეს სახელი სწორია ისტორიულის შეხედულებით, რადგანაც ამ საქმის მოთავეობა ეკუთვნოდანთ ეთნოგრაფიულად და დიალექტოლოგიურად ქართველებად ცნობილს ტომებს, მაგრამ ეს იყო მებუთე საუკუნეში ჭრისტეს აქეთ. ჭერმე მეექვსე და მეშვიდე საუკუნიდან ამ სალიტერატურო ენის განვითარებაში მიიღებენ მონაწილეობას ქართლელ-ქართველებს გარდა სხვა ქართველთა ტომებიც: იმერლები, მეგრელები, სვანები, ქანები და სხვანი და ამათ საზოგადო ქართულ ლიტერატურაში ერთობით შეაქვსთ, რასაკვირველია, უფრო დიდი განძი, ვინემ თვით ქართლელებს. და ამგვარად ტომებრივი ლიტერატურა მათი გარდაიქმნა ნაციონალურად და სალიტერატურო ენა ქართულ დიალექტურისაგან ზოგად-ქართველთა ენად. აი ამისგამო მრავალი ადგილები ქართველთათვის უძვირფასესის პოემის „მეტეხის ტყაოსნისა“ უფრო კარგად ესმისთ, მაგალითად, გურულებს, ანუ იმერლებს, ვინემ თვით ქართლელებს, ეთნოგრაფიულ საქართველოს ნამდვილს შეილებს. ამისგამოვე მრავალი ფორმები აზრის გამოხატულებისა და სიტყვები საუკეთესო ქართულის პროზისა და პოეზისა, რომელნიც შიდა-ქართლის სხვა და სხვა ადგილას უცნობი არიან, სრულიად ჩვეულებრივად მიაჩნათ ცოცხალ საუბარში ამჟამად მაჰმადიანებად მყოფს იმერხველებს ბათომის მაზრაში. ამისგამოვე საღეთო წერილის ტექსტში ჩვენ ვპოულობთ წმინდა ქანურს, ანუ მეგრულს და სხვა სიტყვებს. ამ რეალურის

კულტურულ-ისტორიულის შეხედულებით ქართული სალიტერატურო ენა იმდენათვე სვანურია და მეგრული, იმდენათვე გურულია და იმერული, რამდენათაც ქართული. ის არის ღვიძლი სამწერლო ენა ყველა საქართველოს ტომებისათვის, სულ ერთია, რა კილოზედ, რა დიალექტზედ, ან რა ენაზედაც უნდა საუბრობდეს იგი სახლში, თავის კერასთან და ეს ამნაირი მდგომარეობა მათი გუშინდლიდგან კი არ იწყება, მას აქეთ ათს საუკუნეზედ მეტს გაუვლია. იმ დროითგანვე, როდესაც სამწერლო ენა ეკლესიას ემსახურებოდა, ერთის მერვე-მეცხრე საუკუნეში მოღვაწის მოწმობით, ცნობილი ყოფილა ის აზრი, რომ სადაც საეკლესიო წირვა-ლოცვა ქართულად იყო, ყოველგან ის ადგილები საქართველოდ ყოფილა მიჩნეული, ე. ი. იმ დროსთვის სიტყვას „საქართველოს“, ნაციონალურ-კულტურული ტერმინის მნიშვნელობა ჰქონია მიღებული. ცოტახანს იქით ამ ტერმინის მნიშვნელობა კიდევ უფრო ფაროვდება საპოლიტიკო მომენტის გამო. და რასაკვირველია სიტყვა „საქართველო“ იმ შორეულ დროდგან აღარ გამოხატავდა მარტო ეთნოგრაფიულს ერთეულს. ამისგამო ქართველები თავის ქვეყანას „შართლს“ კი არ უწოდებენ, რომელიც ნადვილად ეთნოგრაფიულს ტერმინს ნიშნავს, არამედ „საქართველოს“ და ეს არის ნაციონალურ-კულტურული ტერმინი, რომელიც რუსულად არც კი გადაითარგმნება, მაგრამ აზრით გამოხატავს ნაციონალურ-კულტურულ ქართველთა ქვეყანას. იმის-

თანა კაცისაგან, როგორც არის მამა მოსტორგოვი, საქართველოს ელემენტარული გეოგრაფიის თითქმის უცოდინარი, რასაკვირველია არ შეიძლება მოვითხოვოთ, რომ მან სისწორით დაათასოს სრულიად მისთვის უცნობი ნაციონალური კულტურა ქართველთა ერისა; მაგრამ ვიცი, რომ ქართველთა ტომების ნაციონალური ერთობა, ამა კულტურისაგან შექმნილია, ძლიერ ბრწყინვალედ გამოიხატება ნაციონალურს ქართულს ეკლესიაში და მისგან წარმოშობილს და ყველასთვის საღეთოდ მიჩნეულს ქართულს ენაში. შოველივე, რაც კი საქართველოს ეკლესიას ეკუთვნის, თითქმის უსულო ჭურჭელნი და სამოსელნი, უენო კედელნი ათას წლოვან ტაძართა, შეწყობილად გულთათანა ყოველთა ჯერ კიდევ შეურყვევლთა ძეთა მრავალტომოვანის საქართველოისა, ერთხმად ლაღადებენ ჰავლე მოციქულის სიტყვებით (კორინთ. I, 12, 12—13): „კითარცა იგი გჳამი ერთ არს და მრავალი ასოები აქჳს და ყოველი იგი ასოები ერთისა მის გჳამისა მრავალა თუ არს, ერთ გჳამეკ არს, კერცა ქრისტე“ მგრეცა ქრისტიანებრივი ეკლესია, მგრეცა, დასძინებენ ეს უზადო და უთვალღებო მოწამენი, ჩვენნი „საქართველოს ეკლესია“, რამეთუ ჩვენ ყოველთა ერთითა სულითა და ერთითა ენითა, ჩვენ ყოველთათვის თანასწორად საღეთო ენითა, ერთისა მიმართ გვამისა ნათელს ვიდეთ, გინა თუ მეგრელთა, გინა თუ გურულთა, გინა თუ იმერთა, გინათუ სვანთა, გინათუ ქართლელთა, ესე იგი მრთელმა

საქართველომ, მან ყოველმა, რაც არა ითარგმნების რუსულად და არს ჩვენ ყოველთათვის გულის აღმტაცი და მომხიბლველი ცნება, სიტყვა -- საქმე, შექმნილი შრომითა გამოურიცხველად ყოველთა ზემოხსენებულ ტომთა და სხვათაც მრავალთა, რომელნიც ფიზიკურის ძალით ჩვენგან მოცილებულნი არიან, მაგრამ გულთაგან ჩვენთა ჯერ კიდევ ვერ განუშორებიათ. და როგორ მოხდა, რომ ეს რეალური მოვლენა ვერ შეამჩნია მოსტორგოვის ათის წლის ფხიზელმა ყურადღებამ. ზეშმარიტს ამოხსნის მეთესაღმუნე (ფსალმუნი ორმოცდა მეჩვიდმეტე, მუხლი მეოთხე) „გულის წყრომა მათი მისგან არს გველისა და ვითარცა ასპიტისა ყრუსა, რომელსა დაეყვნან ყურნი მისნი.“

მაგრამ ყურის მოყრუებასა და თვალის დახუჭვას ვერ მოახერხებს კაცი, რომელსაც საქართველოში ათი წელი დაუყვია, ვერ მოახერხებს დაუსჯელად სიმართლის დაფარვას. სიმართლე სიკუდესა და სიმრუდეშიაც გზას გაიკაფავს და გამოჩნდება და სიკრუე სიკრუითვე დაიღუპება. ქართველები შეიძლება შემცდარიყვნენ რუსების შესახებ, მაგრამ ქართველები, რასაკვირველია, არ შემცდარან, როცა მათ უზენაესის სიმართლის შეუმუსრაფი ძალა სწამდათ და ამ რწმენით თავის თავს შევლიდენ ფრიად გაჭირვებულს და სამძიმო მომენტებში, რომელნიც ხშირად მათის ისტორიულის არსებობის დროს ყოფილან. მოსტორგოვი სწერს (გვ. 309—310): „ფიქრობენ, ვითომც მრთელი საქართველო საზოგადოთ

თავის ნებით შეუერთდაო ჩუსეთს ასის წლის წინათ... საქართველო, რომელიც ჩუსეთს შეუერთდა 1801 წ., უკანასკნელის მეფის ზიორგი მეცამეტის გარდაცვალების შემდეგ, შეადგენდა მხოლოდ ეხლანდელის ოფილისის გუბერნიის ნაწილს: ეგ იყო ტერიტორია სივრცით სულ 600 კვადრ. მილი, დაახლოვებით ჩვენი მოსკოვის გუბერნიის ოდენი, სადაც ჩუსეთთან შეერთების დროს ესახლა მხოლოდ ას სამოცი ათასი კაცი, რომელთა შორის ქართველები მხოლოდ ^{80 (სწორედ 70-ზე მეტი)} ~~რვადასი~~ იყვნენ. აი სულ ეს იყო, რაც ჩუსეთს თავის ნებით საქართველოს სახელით შეუერთდა და სხვა ყოველივე ამიერ-ქავკასიაში ჩუსეთმა იარაღით დაიპყრო.“ ქართველებსაც წაუკითხავთ ეს ცნობები ქავკასიის არქეოგრაფიულის კომისიის აქტებში. მაგრამ ქართველებმა კიდევ უფრო მეტიც იციან, სახელდობრ ისიც, რომ საქართველოს, „ოფილისის გუბერნიის ნაწილის“ შემოერთება უწინააღმდეგოდ არ მომხდარა; და ახლა, როდესაც ჩუსეთთან შეერთების დროიდგან ას წელიწადზე მეტი გასულა, ისინი ყურადღებით ეცნობებიან უძღურის უმცირესობის მხრით წინააღმდეგობის მოტივებს და სამწუხაროდ მათდა ტყობილობენ; რომ მაშინდელი პროტესტი და წინააღმდეგობა მეტის თანაგრძნობის ღირსი ყოფილა ხალხის მხრით. მაგრამ ქართველები არა თუ ფიქრობენ, დარწმუნებულიც არიან, და ამის საბუთიცა აქვსთ, რომ მრთელი საქართველო თავის ნებით შეუერთდა ჩუსეთს ას ოთხის წლის წინათ, რადგანაც ერთია-

ნის ნაციონალურ-კულტურულის საქართველოს-თვის ერთის ქართველთა სამეფოთაგანის რუსეთთან შეერთება ნიშნავდა არსებითად მრთელის საქართველოს გარდაცემას. ამას მოითხოვდა მაშინ მრთელი ნამდვილად ფხიზელი სახალხო გულისზრახვა, მტკიცედ დარწმუნებული, რომ რუსეთი ერთგულად აასრულებდა, რასაც იგი ქართველებს მაშინ და მერმეც შეერთების დასაწყისიდანვე გულუხვად ჰპირდებოდა და ყოველს შემთხვევაში ქართველები მაშინ სრულიადაც ვერ წარმოიდგენდენ, რომ მათი ბედი და მათი ნაციონალური განათლება ასის წლის შემდეგ ხელში ჩაუვარდებოდა იმისთანა რუსებს, როგორც არის დეკანოზი მოსტორგოვი და მისნი თანამოაზრენი. და თვით მოსტორგოვმაც ძალიან კარგად იცის, რომ ეს ნამდვილად ასეა და თვით იგი სწერს თავის მამხილებლად შემდეგს (გვ. 329): „გრძნობა რუსეთთან სარწმუნოებრივის ერთობისა იტაცებდა მისკენ საქართველოს მეთუთხმეტე საუკუნეიდგან. მართლმადიდებლობითმა გრძნობამ ქართველებს შთააგონა ეს აზრი და იგინი სხვას აღარას დასდევდენ, არავითარს დაბრკოლებას არაფრად სთვლიდენ და ისე მიესწრაფებოდენ საუკუნეიდგან-საუკუნემდე რუსეთის სახელმწიფოსაკენ და ეს მისწრაფება იპდენად ძლიერი იყო, რომ იძულებულნი იყვენ თავის დროს გაჰყოლოდენ მათ, იქნება ხშირად უნებურადაც, მეფეცა და მეფისწულები და უმაღლესნი წოდებანიც საქართველოს ერისა.“ ამ სიტყვებს შემდეგ მოსტორგოვი სრულიად ურცხვად

სკდილობს ჩაუნერგოს რუსებს ის აზრი, რომ რუსები იძულებული იყვნენ საქართველო იარაღის საშუალებით დაეპყრათო.

მაგრამ თვით საქართველოს ეკლესიისა და თვით საქართველოს ლიტერატურისა მოსტორგოვს სრულიად არავეითარი გაგება არა აქვს: „ქართველებმაო, ამბობს მოსტორგოვი (გვ. 308 და 309), ხუთის საუკუნით უფრო ადრე მიიღესო ქრისტიანობა, ვინემ რუსებმა, მათ შესძლეს და შექმნეს თავისი საკუთარი სალიტერატურო და სალედელმოქმედო ენა. მართალია ყოველივე ესე ჰქონდათ მათ და აქვსთ ერთობ მცირედის ზომით, მაგრამ ესეც საკმაოა მათის ეროვნულის თვითცნობიერების საზრდოთ.“

აქედან სჩანს, მოსტორგოვს სრულიად არ სკოდნია, რომ ქართული ლიტერატურა არის ერთი უმდიდრეს საუნჯეთაგანი აღმოსავლეთის ქრისტიანებრივის ეკლესიისა. მოსტორგოვს, რომელმანაც, როგორც ცხადათ სჩანს, არათუ თვითონაც არაფერი არ იცის, არამედ რომელსაც ჰყოლია მასწავლებლები იმდენათვე და შეიძლება თვითონ მაზედაც უფრო ნაკლებ მკოდნე ქართულის სასულიერო ლიტერატურისა, — „ზომაც“ სკოდნია, ერთობ მცირედენი „ზომა“ საქართველოს საეკლესიო საქმეებისა. მოსტორგოვს რომ ასე დაეწერა: „ჩვენის საპედაგოგიო მოღვაწეობის წყალობით კოდნა თავის საკუთარის საქმეებისა ქართველებს ერთობ მცირედი აქვსთ, ან სულაც არა აქვსო“, მაშინ ვერავინ ვერ გაბედავდა და ვერ შეეცილებოდა ამისთანა

ქეშმარიტებას. მაგრამ მოსტორგოვი მსჯელობს მისთვის სრულიად უცნობ საგანზედ, რომელიც მხოლოდ სპეციალურად შემსწავლელთა გარდაუშლის, მდიდარის მასალების წყალობით, ახალს და მეროპის ისტორიულის მეცნიერებისათვის დღევანდლამდის უცნობს რეალურს გორიზონტებს. ღიად, ჩვენ სპეციალისტებსაც ჯერ კიდევ სავესებით არ შეგვისწავლია მრთელი ქართველთა ერის კულტურული ნაღვაწი და ჩვენ „მჭირედ რაიმე ჰიჭით და მჭირედ რასმე კწინასწარმეტყველებთ“ (ძორინთ. I, 13, 10).

სრული 1041 წლის წინათ ე. ი. 864 წელში ძრისტეს აქეთ დაწერილია ქართული ხელნაწერი, რომელიც ახლა სინას მთაზედ წმ. მკატერინეს მონასტრის ბიბლიოთეკაში არის დაცული. წიგნის ბოლოს გადამწერს მიუმატებია ქება ქართულის ენისა. ჭება ლეგენდალურია, მაგრამ ამის გარეგან ფორმას თავი დავანებოთ და მივაქციოთ ყურადღება მისს შინაარს და შინაარსი კი სავესებით ცხადათ გამომხატველია იმისი, რომ ქართველებს დიდის ხნიდგან დაუმყარებიათ ნაციონალური თვითცნობიერება ქრისტიანობრივს საფუძველზედ.

ამ თვითცნობიერებას, იმ დროებში ჩვეულებრივის ლეგენდარულის ფორმით გამოხატულს, ჰქონია რეალური სარჩული. ხელნაწერი წარმოადგენს ძველ თხზულებათა კრებულს, რომელნიც დაწერილი არიან ზედმიწევნით შემუშავებულის (რასაკვრველია საუკუნეთა განშავალობაში) ქართულის სალიტერატურო ენით, რომელიც სავესებით გადმო-

გვცემს ყოველსავე უწვლილესს და უღრმესს მნიშვნელობას საეკლესიო თხზულებათა, უპირველესად დაწერილთა მდიდარს ბერძნულს ენაზედ. ეს წიგნი კონდაკი არ არის, არც საღვთო წერილი, არამედ ეკლესიის წმინდა მამათა თხზულებანი, რომელთაგან მრავალნი მეროპის სამწერლო საუნჯიდგან გამქრალან და ქართულს ლიტერატურას კი შეუნახავს და სხვათა შორის ამ სინას-მთიელს ქართულს ხელნაწერს. ეს ხელნაწერი შემთხვევით არ დაუცავთ სინას მთაზედ. ეს წიგნი გადაუწერია სინას მთის ძმათათვის ქართველს მაკარის, ბერს წმ. საბას მონასტრისას იერუსალიმის მახლობლად. მაკარიც შემთხვევით არ მისულა იერუსალიმის არე-მარეში. ქართველთა ტომებს მეხუთე და მეექვსე საუკუნიდგან ჰქონდათ აქ მონასტრები და თანდათან ქართული მონასტრები ათობით მოეფინენ როგორც წმ. იერუსალიმს და მისს. არე-მარეს, ისე სინას მთას, შავმთას ანტიოქიის მახლობლად და ათონის მთას საბერძნეთში. მაგრამ ყოველგან ამ მონასტრებმა მოიპოვეს დაუმოკიდებელი ავტონომიური გამგეობა საეკლესიო საქმეებისა. საიდან უნდა იყოს ყოველივე ესე? ეს უნდა მომხდარიყოს უთუოდ იმისგამო, რომ თვით საქართველოში ეკლესიურ-ნაციონალური ცხოვრება დიდათ განვითარებული იყო. საქართველოს ეკლესია არის არა მხოლოდ მართლმადიდებელი, არამედ ადგილობრივი, ნაციონალური. მას აქვს თავისი წინაპართაგან ნაანდერძევი ენა, საუკუნეებით ნაკურთხი და განწმენდილი, თავისი

საკუთარი თქმულებანი, წინაპართაგანვე გარდმოცემულნი, თავისი ადგილობრივი ეროვნული მოწამენი, თავისი ნაციონალურ-ეკლესიური იდეის მიმდევარნი მოღვაწენი. ამ იდეის რეალურმა განხორციელებამ დიდი ხანია შეაერთა ნაციონალურად და კულტურულად ყველა საქართველოს ტომები ერთს სულითა და ხორციით მონათესავე სხეულად. ამ ცხოველს-მყოფელმა, ქართველთა ტომების ფსიხოლოგიურ მოთხოვნილებით შექმნილმა იდეამ განადიდა შემოქმედებითი ძალა საქართველოს ეკლესიისა და მისცა მას არა ჩვეულებრივი სიმტკიცე და ღრმად შთანერგა იგი ყველა მონათესავე საქართველოს ტომთა შორის, თითქმის სხვა ტომთა შორისაც, რომელნიც იყვნენ ფსიხოლოგიურად ქართველთა მონათესავე და ერთსული მათი. ასდულდა საეკლესიო ცხოვრება თვით საქართველოში, სავსე თასიღვან გადასდინდა იგი არათუ მხოლოდ საქართველოს კიდურებში, სვანეთსა და სამეგრელოში, არამედ ჩრდილოეთისაკენ ძავეკასიის მთა-გორებში და დასავლეთისაკენ ჭანეთში და ყოველგან ბერძნებს ფეხი ააკრეფინა და განდევნა ისინი. ძულტურული ბრძოლა გაჩაღებული იყო, რასაკვირველია, სომხებთანაც, მაგრამ უკეთეს ეპოქებში, ნაციონალურად უმეტეს გამოფხიზლების მომენტებში, დაიწყებოდა დაახლოვებული ურთიერთობა ერთის საზოგადო საქმის თანამშრომლობისათვის და ამ მომენტებში მათ შორის ცხადი შეთანხმება დაარსდებოდა.

თუ რამდენათ მალლა იდგა მაშინ საქართვე-

ლოს საეკლესიო კულტურა, ჩვენ შეგვიძლია იქი-
დგან მივხედეთ, რომ მეთორმეტე საუკუნეში, როცა
თვით საბერძნეთში ნეოპლატონიზმური ფილოსოფია
დაცემული იყო, ქართველმა მწერალმა იოანემ
(ტარიქიძემ - პეტრიწმა) მოგვცა ჩვენ ყოველად უნა-
კლულო და სწორი თარგმანი პროკლეს „ღვთისმეტ-
ყველებრივის ფილოსოფიისა“ და შეადგინა თავის
დედა-ენაზედ შესანიშნავი განმარტება ამ თხზულე-
ბისა და ეს იყო მაშინ, როდესაც დასავლეთს მერო-
პაში ჰქონდათ ბარტო Liber de causis (წიგნი მი-
ზეზთა), ეს წამხდარი თარგმანი პროკლეს შემოკ-
ლებულის სახელმძღვანოისა. თუ რამდენად ღრმად
გამჯდარი იყო ქრისტიანობა საქართველოს ეროვ-
ნებაში ამის მისახვედრად საკმაოა ესთქვათ, რომ
მეთერთმეტე საუკუნეში ქართული საეკლესიო გა-
ლობა იყო თავისებური, ნაციონალური და ახალს
ბერძნულს საგალობლებს ადგენდენ ქართულ საგა-
ლობელ ნორმებთან შეთანხმებით. რომ საქართვე-
ლოს ეკლესია მალლა იდგა და ყოველგან დიდი პა-
ტივში იყო იმითაც მტკიცდება, რომ იერუსალიმში
ჩუსეთის მართლმადიდებელს ეკლესიას, რომელსაც
მფარველობდა თავის სახელით იმისთანა ძლიერი
სახელმწიფო, როგორც ჩუსეთი, არ ჰქონია იმ
გავლენის ნაწილიც, რითაც სარგებლობდა მართლ-
მადიდებელი ეკლესია პაწაწა საქართველოს ერისა
და ყოველსავე ამ საკითხებზედ და სხვებზედაც ჩვენ
გვაქვს ცოცხალი, თანამედროვე, დოკუმენტალური
საბუთები და არა ლეგენდები და ამ საბუთთაგან

ზოგი რუსულადაც დაბეკდილნი არიან. ლეგენდები ითხზებოდნენ შემდეგში დასამახსოვნებლად ცოცხალისა და უფრო გასაგების ფორმით იმაზედ, რამაც როგორც რეალურმა თავგარდასავალმა, შთაუნერგა ყველა ქართველთა ტომების გონებას წარუხოცელი კვალი, განაკეთილშობილა, აღამაღლა და რთულქმნა ეროვნული ფსიხოლოგია და სხვადასხვა გვარის ქართველთა ეტნოგრაფიულის მატერიალისაგან შექმნა საქართველოს ეროვნება. საპოლიტიკო საქმეები საქართველოსა ხშირად მავნებელად იხლართებოდა, საქართველოს ცხოვრება ხანდახან რამდენისამე ათის წლობით და მეტითაც წარმოადგენდა სამწუხარო სურათს, რომელიც ნამდვილად გამოხატულია უცხოელ და შინაურ წყაროებში და რომელსაც ხან და ხან მრთელი ქართველობა შეეძლო ჩაეგდო ხრულს სასოწარკვეთილებაში, მაგრამ საქართველო ამისთანა შემთხვევებშიაც არ ჰკარგავდა იმედს, მაშინაც არ ღალატობდა უკეთესის ბრწყინვალე მომავლის რწმენას, მაშინაც არ ივიწყებდა თავის პატივს, როგორც კაცობრიობის წევრისას, როგორც ისტორიულად შექმნილის ნაციონალურ-კულტურულის ერთეულისას. მხადია, თავის ვალდებულებისაგან ხელის აღება საქართველოს არც ეხლა შეუძლია. ძარგად უნდა ვიცოდეთ, რომ ქართველები იმისთვის კი არ შეერთებიან ჩუხეთს, რომ გამხდარიყვნენ საგნად დიდებულის განსასვენებელის პროცესისა, რომელსაც მართავენ უაზროდ ისეთი მოღვაწენი, როგორც დეკანოზი მოსტორგოვი, რომელ-

თაც წინ უძღვიან კიდევ სხვა განმანათლებელნი, კელაპტროსანნი. შეგნებულს, თვით-ცნობიერს საქართველოს რასაკვირველია არ სურს თავისი სულიერად დასაფლავება. აზროვნებამ და თვითცნობიერებამ თავშეუკავებლად გზა გაიკაფა მრთელს ქართველთა ეროვნებაში, ძვალ-რბილში გაუჯდა ეხლა მის სხეულს, სოფლებისა და ქალაქების მშრომელს წრეებს, რომელნიც ჯერჯერობით მეცადინეობენ მხოლოდ თავის მატერიალურის მდგომარეობის პირობათა გაუმჯობესებისათვის. მაგრამ ესენიც ხომ გაჟღენთილი არიან, თუმცა უმეტესობა ინსტინქტურად, იმავე ქართველთა ნაციონალურის ფსიხოლოგიით, მეტსაც ვიტყვი, დამცველნი არიან ინსტინქტურად საეროვნო პატივისა. არა ერთხელ გამიგონია მე პირდაპირ მათგან, რომელთაც არც იცოდენ, თუ რუსთველის კეთილხმოვან ლექსებით მეუბნებოდენ, მეთორმეტე საუკუნის პოეტის ლექსებით, რომელიც საქართველოს ნაციონალიზმის სასიკადულოა: „სჯობს სიცოცხლესა ნაზრახსა სიკვდილი სახელოვანი“. და თუ საქართველოს ეკლესია საბოლოოდ მკედარია, თუ საქართველოს აზნაურობას ძალა არ შესწევს, აღიღოს ქედითა თვისით ტვირთი ისტორიულის მამენტისა, ეს მშრომელი ნაწილი საქართველოს ერისა ჯერ ხომ ძალა გამოუღვეველია და ხელშეუხებელი, ეს თვით მოქმედი მრავალტომოვანი გლეხოზა საქართველოისა, რომელიც უთუოდ უფრო ენერგიულად თავს გამოიღებს, როგორც მებრძოლი არა მხოლოდ კლა-

სობრივად ეკონომიურის, არამედ, უეჭველია, კულტურულის ინტერესებისათვისაც მრთელის საქართველოს ერისა. საქირო იყო, რომ ეს რუსებს სკოდნოდათ.

ჰულმინაციური პუნქტი ზოსტორგოვის მეცნიერებისა გამოიხატება ქართულის სალიტერატურო ენის საკითხში. როგორც ვიცით, არის მხოლოდ ერთი სალიტერატურო ენა, რომელსაც „ქართული ენა“ ჰქვია, მაგრამ ეს ენა საზოგადოა ყველა ქართველ ტომთათვის. მეხუთე საუკუნიდგან დაწყებული ამ სალიტერატურო ენაში უთუოდ შესამჩნევი ცვლილება მოხდა, მაგრამ მეცხრე საუკუნისათვის ახალის მიმართულების თანახმად ეს ენა, როგორც სჩანს, იყო განახლებული და ყველა ქართული მწერლობის ნაშთებს, რომელიც კი აქამდის აღმოჩენილა, თითქმის მეხუთისა და მეექვსე საუკუნისასაც, მოუწევიათ ჩვენამდის მეცხრე და მეათე საუკუნეების და არა ამაზედ უძველესის ხელთ-ნაწერებით და ამ ხელთნაწერებში სალიტერატურო ენა განახლებულია ახალ ნორმებთან შეთანხმებით. მეათე საუკუნიდგან ქართულს მწერლობაში სამი უმთავრესი განმაახლებელი ცვლილება მოხდა: მეთორმეტე საუკუნეში ცვლილება მოხდა საერო ლიტერატურის განვითარებით, მეთექვსმეტე საუკუნეში — მეცნიერებისა და ხელოვნების აღორძინების გამო და ბოლოს მეცხრამეტე საუკუნეში — ევროპიულ კულტურასთან სრულის გათანაზიარებით. ამ სამს მომენტში განახლება შეეხება ერთსა და იმავე ენას, რომელშიაც ამ გა-

ნახლებას არავითარი ძირითადი ცვლილება არ შეუტანია. შორმები ისევ წინანდელია (მხოლოდ რაც უფრო ძველია, უფრო რთულია), სიტყვებიც ისევ იმისთანანი არიან (მხოლოდ რაც უფრო ძველია, უფრო ნაკლებად ურევია უცხო ენებიდგან ნასესხი სიტყვები). შველეს განვითარების ხარისხზედ ეს საერთო ქართული ენა წარმოადგენს უმეტესს ენის სიწმინდეს და თუ ქართველმა ეს ენა შეისწავლა, უთუოდ ამის გამო ზედმიწევნით მკოდნე იქნება საზოგადო ქართული სალიტერატურო ენისა, რომლის ახალის ეპოქისაც უნდა იყოს ეს ენა, და ამათ რიცხვში თანამედროვე ენისაც, რადგანაც შემდეგი ცვლილება ყველას კარგად ესმის იმ ცოცხალი ენის შემწეობით, რომელიც მან უკვე იცის. პრც იმისთანა განსხვავება, რომელიც ძველ ბერძნულს სალიტერატურო ენასა და ახალს ბერძნულს სალიტერატურო ენას შორის არის, არც იმისთანა არსებითი განსხვავება, რომელიც სომხურ სალიტერატურო ენასა და ძველ სომხურს შუა არის და გინდ იმისთანა მაინც განსხვავება, რომელიც ახალს ასურულსა და ძველს ასურულს შუა არის, ქართულს მწერლობაში არ მოიპოვება. ამ ერთად ერთს სალიტერატურო ქართულს ენაზედ იწერებოდა, საჭიროების მიხედვით. საეკლესიოცა და საერო თხზულებანი. ქართველებს არა აქვს ცალკე საეკლესიო სალიტერატურო ენა, როგორც მაგალითად რუსებს სლავიანური ენა. ქართველებს აქვსთ მხოლოდ ორი საწერი ანბანი, ხუცური და მხედრული (ანუ საეკ-

ლესიო და სამოქალაქო), მაგრამ ენა კი ერთია, როგორც მაგალითად ასურელებს ძველად სამი სხვადასხვა საწერი ანბანი ჰქონდათ: ესტრანგელო, ნესტორიანული და იაკობიტური, მაგრამ ასურული სალიტერატურო ენა კი ერთი იყო. მეტსაც ვიტყვით, ხუცურად ნაწერი არიან სრულიად საერო ხასიათის ლიტერატურული ნაშთები, მაგალითად ოციმურაზის დროინდელი საქართველოს მათიანე და მხედრულად ნაწერია გვარიანი დიდი ნაწილი საეკლესიო ლიტერატურულ თხზულებათა. ახლა ყოველგვარი წიგნები მხედრულად იბეჭდება. მაშასადამე ნამდვილად არსებობს ერთი ქართული სალიტერატურო ენა და ორი ანბანი, ხუცური და მხედრული, და ამასთანავე მარტო საეკლესიო წიგნების საკითხავადაც არ კმარა მარტო ხუცურის ცოდნა, უთუოდ მხედრულიც უნდა ვიცოდეთ. მაშინ როდესაც მოსტორგოვი დიდის რიხით ამბობს (გვ. 331), რომ „შკოლებში შემოღებულია საეკლესიო ქართული ენის სწავლება სალიტერატუროს მაგიერ, რომელიც ზნეობრივის გაწრთენისათვის სუსტია და სრულიადაც არ შეეფერება საეკლესიო მიზანს.“ ნურათფერს ვიტყვით იმაზედ, რომ თვითონ ენა, როგორც ენა, უეჭველია არ იქნება არც ზნეობითად გამწრთენელი და არც ამ მხრით ღარიბი და საეკლესიო მიზნის შეუფერებელი; სასაცილოდ არ ეყოფა კაცს შემოღება საეკლესიო ქართული ენის სწავლებისა ე. ი. ქართული სალიტერატურო ენის სწავლებისა ქართულის სალიტერატურო ენის მა-

გიერ. ეს ერთობ საოცარი გაუგებრობაა, რომელიც კეშმარიტების წინააღმდეგია, მაგრამ ძავეკასიაში კი განკანონიერებულია.

მინდოდა შევხებოდი კიდევ იმ საგანს, თუ როგორ შეუგნია მოსტორგოვს ქართველთა ეროვნების სულიერი ბუნება, — მაგრამ რა უნდა მოეთხოვოთ მას, ა ისტანა საფაქიზო საგანზედ, როდესაც თვით სახელოვანს რუსეთის პოეტს, საუკეთესო მგოსანს ძავეკასიის ბუნებისას, საქართველოს ეროვნული, თანამედროვე საუკეთესო წყაროებისაგან დამოწმებული რეალური პიროვნება „ღვთიურის“, ზნეოქითად ძლიერის **თ** მარისა, ზნეობითის სინარჩართით აღმტაცი და დამამშვიდებელი ტყის ნადირთა, გარდაუქცევია თავის ლექსებში, „თამარად“ სახელდებულში, ქართველთა ეროვნულის ბუნების წინააღმდეგ, ფანტასტიკურ ხატად ვნებათაგან შეპყრობილის ქალისა, რომელიც ელის გამვლელსა და გამომვლელს, ნებივრად მწოლარე თაქის რბილს ბუმბულის ლოგინზედ. სინამდვილეს უთუოდ პირდაპირ უნდა ვუყურებდეთ. ამის მსგავსი უფსკრული რომელიც ურთიერთშორის ფსიხოლოგიურმა გაუგებრობამ დაბადა, არ შეიძლება ამოივსოს და დაიფაროს საეკლესიო ჩვეულებრივის წესებისა, ანუ საქრისტიანო მოძღვრების ძირითად დოღმატთა ერთგვარობით. თვითონ ფორმულები თავის თავად, თითქმის არც იდეები თავისთავად დიდს რასმე არ შეადგენს, თუ ისინი თვით ცხოვრებაში არ გამოიხატებიან, თუ რომ ისინი განხორციელებული არ

არიან ერის შინაგანს სულიერს არსებაში, ე. ი. ფასი აქვს მხოლოდ საქრისტიანო მოძღვრების გაეროვნებას და ამის მიხედვით საქართველოს ეკლესია შესამჩნევად განსხვავდება რუსეთის, ანუ საბერძნეთის ეკლესიისაგან, თუმცა ესენი მასავით მართლმადიდებელნი არიან, და უახლოვდება უფრო სომეხთა ეკლესიას, რომელიც მაზედ განცალკევებულს სარწმუნოებას აღიარებს. ჯერ კიდევ მეთორმეტე საუკუნეში ცნობილმა ბიზანტიის სახელმწიფო მოღვაწემ ბრიგოლ ბაკურიანმა, დამფუძნებელმა ქართულის პეტრიწონელთა (ეხლა ბაჩკოვოს) მონასტრისა ბოლგარეთში, განაცხადა, რომ საქართველოს მართლმადიდებლობა არაფრით არ განირჩევაო საბერძნეთის მართლმადიდებლობისაგან, მაგრამ მაინც წევრი ვარო არა საბერძნეთის, არამედ საქართველოს ეკლესიისა, რომელიც თავის მართლმადიდებლობის განხორციელებით უთუოდ უფრო ეთანხმებოდა ბაკურიანის ფსიხოლოგიურს მოთხოვნილებას. მოსტორგოვს ძალიან უკვირს (გვ. 312), რატომ ქართველებს სახლებში ხატები არ უსვენიათო, როგორათაჲც არ უსვენიათ, ვამატებ ჩემის მხრით, სომხებსაც; მაგრამ ქვეშარიტად მორწმუნე ქართველთა იდეალია, იქონიონ გულის სიღრმეში სულიერი ხატი, და თვითონ ნივთიერი ხატები კი დაასვენონ ეკლესიებში, ანუ ვისაც შეძლება აქვს, შინაურს საჯვარეში, და არა საცხოვრებელს სახლებში, სადაც იგინი ატარებენ ჩვეულებრივ ყოველდღიურს მატერიალურ ცხოვრებას, ხშირად იმისთანა აზრე-

ბითა და საქციელით გართულნი, რაც საეკლესიო სიწმინდეთა შეურაცხმყოფელია. ლეკანოზს მოსტორგოვს უთუოდ არ სცოდნია, რომ მოხუცებულ კაცებს საქართველოში ამავე მიზეზით აქამდისაც ჩვეულება აქვსთ დილისა და საღამოს ლოცვა შეასრულონ გარეთ, პირდაპირ ცას ქვეშ, და არა სახლში. მოსტორგოვმა იცის რასაკვირველია, რომ საქართველოშიაც არის ზოგიერთი კრუმორწმუნოება და ამით სარგებლობს იგი (ეგონებ რუსია შთამომავლობით), რომ სამარცხვინოდ გამოგვიხატოს საქართველოს ეკლესია (გვ. 312), მაგრამ ამით მტკიცდება მხოლოდ სრული ჭეშმარიტება სახარების სიტყვებისა: „ორგულა, აძოილე პირკელად დვირე თვალისაგან შენისა და მაშინ ილილა აღმოღებად წკელი თვალისაგან მოძმისა შენისა“. მაგრამ მოსტორგოვი ურევს ერთმანერთში კრუმორწმუნეობასა, რომელიც ხალხში უმეცრებას შეუტანია და სათემო დღესასწაულებასა და ხატთა მოსალოცავად სიარულს და ეს მისი შეცდომა ადვილად გასაგებია, რადგან არავითარი ცნობა არა აქვს ამ საგანზედ, რომ კარგად გაეგო ღრმა მნიშვნელობა იმ ადგილობრივ ჩვეულებათა, რომელნიც მომდინარეობენ ძველიდგანვე, სანამ საქართველოში ქრისტიანობა შემოვიდოდა, და გავრცელებულნი არიან საერთოდ ყველა საქართველოს მონათესავე ტომთა შორის, როგორც მაჩვენებელი უმაღლესის ჯერ კიდევ კერპთ-თაყვანისმცემლობის ნიადაგზედ აღმოცენებულის კულტურისა. ამგვარი საზოგადო კერპთ-თაყვანისმცემლობის

დროინდელი კულტურის ნაშთები უფრო ბევრია საქართველოში, ვინემ მოსტორგოვი ჰფიქრობს, თუმცა მისი განზრახვა არის, ამ ცოტათიც სახელი გაუტეხოს საქართველოს ქრისტიანებრივს ეკლესიას. ჰრისტიანობის დროს ამ ჩვეულებათა დაეკარგათ კერპთ-თაყვანის-მცემლობის დროინდელი შინაარსი, მაგრამ მნიშვნელობა კი ძველებური შერჩათ, ცოცხალი ნაციონალურ-კულტურული, რომელიც ქრისტიანობასთან შეერთებით, თავდაპირველად, რასაკვირველია, ეკლესიურ და მწიგნობრულ ქრისტიანობასთან, — ობიექტიურად გამოხატავდა საქართველოს ტომთა სულიერს ერთობას.

მგონებ საკმაოდ ცხადია, რომ სამეცნიერო დასაბუთებით მოსტორგოვის ნაწერი მცირეოდენ კრიტიკასაც ვერ გაუძლებს და ამ მხრით ამ სტატიაზედ საუბარი, ვიმეორებ, სრულიად საჭირო არ იყო. მაგრამ დეკანოზი მოსტორგოვი — „საეკლესიო სასწავლებელთა ოლქის ზედამხედველია საქართველოს საექსარხოსოში“, როგორც წინათვე გვაუწყებს „ნაროდნოე ობრაზოვანიის“ რედაქცია, მაშასადამე უნდა ვიფიქროთ, რომ უწმინდეს სინოდს არა ჰყავს სხვა კაცი საქართველოს საეკლესიო საქმეების უფრო მცოდნე, ამისთანა საპასუხისგებო თანამდებობის აღმასრულებლად დასაყენებელი. მეტსაც ვიტყვი, სტატია დაბეჭდილია მართლმადიდებელთა ეკლესიის ყოველთვიურს საპედაგოგიო ორგანოში, რომლისაც გამომცემელია სასწავლებელთა რჩევა, უწმინდეს სინოდთან დაარსებული. ძიდე

უფრო მეტი ვსთქვათ, სტატია წარმოადგენს მოხსენებას, წრდგენილს წასაკითხავად 14 დეკემბერს 1904 წ. საეკლესიო სკოლათა სამოსწავლო მუზეუმში პეტერბურგს, მუზეუმის წლიურს დღესასწაულზედ, უწმინდესის სინოდის წევრთა, სასულიერო სასწავლებლების რჩევის წევრთა და მიწვეულ საპატრიო პირთა თანადასწრებით. მოსტორგოვის შრომამ რასაკვირველია დიდი ინტერესი უნდა გამოიწვიოს, რაც უნდა ნაკლები მცოდნე იყოს სამეცნიერო ნაწილში მისი ავტორი. შურნალის „ნაროდნოე ობრაზოვანიის“ რედაქციაც წესიერად აფასებს უმაღლეს მნიშვნელობას დღესასწაულებრივის შეკრებულებისას ამ მოხსენების წაკითხვის დროს და დაწვლილებით გვაცნობებს ამას. რასაკვირველია უწმინდეს სინოდს ასის წლის განმავლობაში, ასე უნდა ვიფიქროთ, საკაო დრო ჰქონდა, არა თუ მხოლოდ თვითონ არ უნდა დასჭირებოდა ამ ნაირი სუსტი მოძღვრება მოსტორგოვისა, არამედ მას უნდა მიეცა რუსეთისათვის, და არა მარტო რუსეთისათვის, ნამდვილად მცოდნე კაცები საქართველოს ერის წარსულის ცხოვრებისა, რომელიც აგრე მჭიდროთ შეკავშირებულია მახლობელის აღმოსავლეთის ქრისტიანობასთან. საქართველოს ეკლესიის შესახებ სრულიად არ ჰქონია სინოდს ის უცნაური გასამართლებელი საბუთიც, რომ ეს ეკლესია მართლ-მადიდებელი არ ყოფილიყოს, თითქოს მართლ-მადიდებლობის უპირატესობა იმაში მდგომარეობდეს, ვითომც მას უფლება აქვს საფუძვლიანად არ შეისწავლოს

რაც მის გარეშეა, ე. ი. მარტივად ვსთქვათ, არაფერი არ იცოდეს ნამდვილად, მაშასადამე არ იცოდეს თავიცა თვისი. ღა მე კი მგონია, ცოტაოდენი საზოგადოებრივი ინტერესი მაინც უნდა ჰქონდეს თვით რუსეთის მართლმადიდებელის ეკლესიისათვისაც, იცოდეს მან არა თუ მხოლოდ ის, რომ სინოდის წევრები შეჩვენებით ეკლესიისაგან ვისმე განაყენებენ, არამედ ისიც, თუ ვის მიიწვევენ კათედრაზედ თავის მოძღვრად, ვის მიაყრდნობენ მრთელს თავისს უმაღლესს ყურადღებას და ვის აჯილდოებენ, თუ გინდ მხოლოდ მღუმარე თანაგრძნობითა და მოწონებით. ღეკანოზი მოსტორგოვი ხომ მართლა მოძღვარია! ის მძვინვარე და თავგამოდებული თანამზრძოლია იმ მოძღვრებისა, რომელიც სტილობს საეკლესიო შკოლები სახელმწიფო განზრახვებს დაუმოღწილოს იმ ხარისხამდე, რომ სრულიად დასთრგუნოს მცნებანი სახარებისა ე. ი. ძირი გაუთხაროს ქრისტიანობას.

მნიშვნელობა სახარების მცნებათა სასულიერო შკოლებისათვის მოსტორგოვს, როგორც სჩანს, სკოდნია: „სასულიერო შკოლები უნდა ემსახურებოდნო ეკლესიასა ღეთისას მის წმინდა საქმეში“, სწერს მოსტორგოვი (გვ. 329): „ეკლესია ერიდებაო მიზანსა „გარუსებისას“, როგორც საზოგადოთ ერიდებაო ყოველს საპოლიტიკო განზრახვას. შკლესიური საქმე სახელმწიფოსათვის უსაზღვროდ ძვირფასიაო ყოველსავე გარუსებისათვის განზრახულებასა და მოქმედებაზედ და სხვ.“ მაგრამ ამასთანავე,

მოსტორგოვს სწამს, რომ რუსულის ენის სწავლება და შემოღება ყველა საგნების სწავლებისა რუსულის ენის საშუალებით, არისო უმთავრესი და არსებითი მიზანი სასულიერო შკოლისა (გახაზულია თვით მოსტორგოვისაგან, გვ. 332). მართალია, მოსტორგოვი ამ უმთავრესს და არსებითს მიზანს სასულიერო შკოლებისას“ სთვლის მეორე ხარისხიან მიზანად. მაგრამ ეს მეორე მიზანი ცხადათ ამახანჯებს ნამდვილს მაცხოვრის მოძღვრებას (მათ. 22. 21): მეცხეთ კეისრისა კეისარისა და ღვთისა ღმერთისა“. და სადღაა „სამსახური ეკლესიის წინაშე მის წმინდა საქმეში“, როდესაც სიტყვა ღვთისა უნდათ ასწავლონ და ასწავლიან კიდევ ყმაწვილებისათვის უცნობის ენით, რომელიც გამოთქმისა და კიდევ უფრო ფსიხოლოგიურის ხასიათით უცხოა საზოგადოთ კავკასიელ ერთათვის და განსაკუთრებით ქართველ ყმაწვილთათვის. *) მაგრამ მოსტორგოვი უფრო შორსაც მიდის მისთვის უცხო ტომთა კაცობრიულ უფლებათა დათრგუნვაში—იგი მომხრეა მუნჯურის მეთოდით უცხო ენის სწავლებისა სხვათა შორის იმის გამო, რომ ამ საშუალებით ადვილად შეიძლება მოუშთოს ბუნებითი მსვლელობა თანდაყოლილის სულიერის ნიქის განვითარებისა ყველა მოსწავლეს, რომელიც შთამომავლობით რუსი არ არის (გვ. 335). მაშასადამე „წმინდა საღვთო

*) მართული ენა არ ითვლება ინდო-ევროპიულის ენების ჯგუფში, რომელსაც რუსული ეკუთვნის

საქმე“, რომელსაც მოსტორგოვი აღიარებს, აძლევს მას არა თუ მხოლოდ იმის ნებას, რომ ამოჰგლიჯოს თაობას, არამედ მოაშთოს მისი ბუნებითი ნიჭიერებაც. ნუ თუ შეუძლია ამნაირი მოსტორგოვისებური მსჯელობა იმ კაცს, რომელსაც სულსა და გულში გასჯდომია სახარების მოძღვრება? მეცადინეობა მოსტორგოვისა ხომ იმას ნიშნავს, რომ ის განდგომია ქრისტიანებრივს მოძღვრებას საღვთო ეკლესიაზედ. მს მისი საქციელი ეწინააღმდეგება ჰაველე მოციქულის სიტყვებს (კორინთ. 14, 14): „ჩვეთუ კილოცვიდე უცხოიია ენია, სუელი ჩეი აღიცავს, სოლო გონება ჩეი უნაყოფო არს.“ ანუ კიდევ (გვ. 14, 39): „ძმანო ჩემო, გშურდინ წინასწარმეტყველებად, და სიტყვად ენათა ნუ დაეკენებოი“. აქას უნდა დავსძინოთ კიდევ, რომ ყველა უძველესი აღმოსავლეთის ეკლესიები (სურეთის, სომხეთის და საქართველოს) გულსმოდგინებით იცავდენ ხელშეუხებლობას ამა ქრისტიანობის საფუძველთა, მოციქულთა მცნებასა. ამის მფარველი და დამცველი იყვნენ ქართველები მრავალსაუკუნოებით კულტურულად მებრძოლნი თითქმის ბერძნებთანაც. და ამ ბრძოლიდგან ქართველები გამარჯვებულნი გამოვიდნენ, თუმცა ქართველებს, რომელთაც მაშინ პოლიტიკური თვითარსებობა ჰქონდათ, ძალიან უჭირდათ იმ დროებში ნაციონალურის ეკლესიის განუდრეკელად დაცვა. საბერძნეთის სასულიერო წოდება დამტკიცებით ამბობდა, საქართველოს ეკლესია საბერძნეთმა დაბადაო, საბერ-

ძნეთი სათავეა, საიდანაც მართლმადიდებლობა მომდინარეობსო, ბერძნული ენა და ბერძნული ლიტერატურა მრთელს საქრისტიანოს სულიერს საზრდოს აძლევსო“. მაგრამ ქართველებმა ამათაც კი უპასუხეს პავლე მოციქულის სიტყვებით (კორინთ. I, 14, 36): „ანუ თქვენ მიერ სიტყვა იგი ღმერთისა გამოვიდა, ანუ თქვენდამდე სოლო მიიწია?“ ზანა ეხლა უფრო დიდი ზნეობითი უფლება არა აქვსთ ქართველებს, ამავე კითხვებით მიმართონ რუსეთის ეკლესიას?

მაგრამ მოსტორგოვი მაინც მოძღვარია; მოსტორგოვს, როგორც სჩანს, შესძლება დამოძღვროს ზოგი ვინმე და აცნობოს მას რაიმე საქართველოს ეკლესიის უწინდელს ძალასა და დიდებაზედ; მაგრამ რადგანაც მას ახსოვს აგრეთვე მოციქულის სიტყვებიც (კორინთ. I, 16, 14): „ყოველივე თქვენი სიყვარულით იყავნ“, იგი, როგორც თავის ერთგული, ამისთანა ხასიათის ცნობებს იძლევა მხოლოდ იმ შემთხვევებში, როდესაც ქართველების ინტერესები მათის მეზობლების ინტერესებს შეეხლება, ე. ი. თუ შესაძლებელია აღძრვა ტომებრივის, ანუ ნაციონალურის განხეთქილებისა: ამგვარად ქართველებს, როგორც აღმოჩენილა, ჰქონიათ ოდესმე „დიდებული ტაძრები“ სილნალსა და თელავში, „პატივცემული საყდარი“ თვით თფილისში, სულ „მშვენიერი ტაძრები“, მაგრამ ვაი, რომ ესენი ახლა სომხების ხელშია, რომელთაც შეუსყიდიათ (გვ. 311); ქართველების გავლენა ისეთი ძლიერი ყოფილა, რომ ოსებს მრთელ სოფლობით დაუვიწყებიათ ოსური

და ქართულად ლაპარაკობენ და ვაი, რომ ეს სოფლები ითვლებიან წმინდა ქართულ მრევლებად (გვ. 324). სპარსელები სცთილობდენ დაესუსტებიათ როგორმე მართლმადიდებელი საქართველოს სამეფო და ამისთვის მართლმადიდებელს უდევლებს წაართვის მღვდლები და მათი საყდრები და წმინდა ადგილები გადასცეს სომხებს (გვ. 326).

დეკანოზი მოსტორგოვი, როგორც სჩანს ქართულს სალიტერატურო ენასაც დიდათ აფასებს, მაგრამ იმ საზღვრებს გარეშე, აადაც ქრისტიან ქართველთა მოსახლობა თავდება, და ქრისტიან საქართველოში კი, როგორც ზემორე ვსთქვით, ქართული სალიტერატურო ენა განდევნილია სასულიერო შკოლებიდგან, როგორც „განწრთენისათვის სუსტი და საეკლესიო მიზნისათვის სრულიად შეუფერებელი“; მაგრამ გამაჰმადიანებულ ქართველებში იგივე ენა, თითქმის, როგორც სჩანს, ქართული სასაუბრო ენაც ცნობილია როგორც ზნეობრივად გაწრთენისათვის ძლიერ სასარგებლო და საეკლესიო მიზნისათვის სრულიად შესაფერი (გვ. 318): „აქ საჭიროა ფრთხილად ვიცავდეთ ქართულს ენას, ამ სულიერს კავშირს მაჰმადიან ქართველებისას მათს მართლმადიდებელ წინაპარებთან; აქ საჭიროა ფურცლები, ბროშიურები, წიგნები, ქართულს ენაზედ ნაბეჭდი, და მათი ხალხში დარიგება იმ განზრახვით, რომ აღვადგინოთ ხალხში მისუსტებული და გაქრობაზედ მიწევნილი ქრისტიანობიდგან დაშთენილი მამა-პაპათა გარდამოცემანი, განვაცოცხლოთ და ავალაპარაკოთ

დუმილით მოცული ტაძართა და უდაბნო-საევანეთა ნანგრევები“. მაშასადამე ქართულს ენას მიეწერება თითქმის საკვირველთ-მოქმედების ძალა, რომლის წყალობით გამაჰმადიანებულ ქართველებში შეიძლება გაიღვიძოს და აღდგეს ქრისტიანობიდან ნაშთი მარდამოცემანი, გაცოცხლდენ და ლაღადისი მორთონ ნანგრევებმა და დამყარდეს სულიერი კავშირი მაჰმადიან ქართველთა მართლმადიდებელ წინაპართანა, უკვე დიდის ხნის განსვენებულთა. (ღმერთმა გვაშოროს იმ განზრახვისაგან, რომ ამგვარისავე კავშირის დამყარება ვისურვოთ ქრისტიან ქართველებთანაც, რომელნიც ჯერ კიდევ ცოცხალნი არიან) მხადია, რომ საუბარი ქართული სალიტერატურო ენის სისუსტეზედ ზნეობრივის გაწვრთნისათვის თვითონ საქართველოში, არის ტენდენციური ხერხიანობა, გამოგონებული იმისთვის, რომ გაამართლონ ქართული ენის განდევნა სასულიერო შკოლებისაგან. მხადია, ამავე აზრით გამოუგონიათ განსაკუთრებული საეკლესიო ქართული ენა. ამავე აზრით ცთილობდენ არა სალიტერატურო ენებისაგან შეექმნათ ქართველ ტომთათვის სალიტერატურო ენა, რომ ამ ხერხით ქართულს საზოგადო სალიტერატურო ენას დაუკარგონ ნაციონალური მნიშვნელობა არა მარტო ქართველების თვალში, არამედ თვითონ მეგრელების თვალშიაც, რომელთაც, ქართულის საზოგადო სალიტერატურო ენისაგან ჩამოშორებით, ხედებოდათ უთუოდ ნაციონალური გარდაგვარება. ღეკანოზ მოსტორგოვსავეით სახალხო

განათლებისათვის თავგამოდებულებმა დიდხანია გასცეს თავისი საქმე, თვითონვე ფაქტიკურად გამოაშკარავეს საზოგადოების წინააღმდეგი თავისი საიდუმლო გულის-წადილი, რომ საქართველოს ნაციონალურ საქმისათვის ჩამოეშორებიათ ნაწილ-ნაწილად ქართველთა ტომები და დაეყენებიათ ისინი სულიერად კულტურულის გარდაგვარების ნამდვილს გზაზედ. ზომ უეჭველია, რომ ნამდვილი სულიერი და კულტურული განვითარება მეგრელებისა და სვანების შეიძლება უზრუნველ-ყოფილ იქმნეს მხოლოდ განუწყვეტელის კავშირით მრავალ-საუკუნოებით შექმნილს საზოგადოთ ქართულს ნაციონალურს კულტურასთან და მწიგნობრობასთან, რომელიც ნაყოფია სულიერის მოღვაწეობის, რაშიაც მათ დიალაც შესამჩნევი წილი უდევსთ, ამაში გამოიხატება მათი ნაციონალური იდეალები და ეს არის მათი ღვიძლი დედა, საყვარელი აღმზრდელი მათის სულიერის არსებისა. ამგვარი ქეშმარიტი განვითარება მეგრელებისა და სვანების, უეჭველად, ნაციონალური საქმეა, ზოგად ქართულია და პირდაპირი საგანია საზოგადო საზრუნველი ყოველთა საქართველოს ტომთათვის, რომელიც მოითხოვს მათგან შეერთებულს და შეთანხმებულს მოღვაწეობას. მა რომ ეს აუცილებელი შეერთებული შრომა აერიდებიათ მეგრელებისათვის, ამისათვის ჩვენმა განმანათლებლებმა აიღეს და მეგრელებს რუსულის ალფაბეტისაგან საწერი ანბანი გამოუკოპიტეს! მაგრამ ნათქვამია (კორ. I, 15, 36): „უგუნურა, შენ რომელი დაჰსთესი, არა ჰსცხოვნი.“

და თესლი იგი არა აღმოცენდა... პირიქით ეს უგუნურები შეეწინენ მის აღორძინებას, რასაც ისინი ჯვარცმასა და დახრჩობას ექალოდენ.

მაგრამ ჰოსტორგოვი არც ფარავს, რომ საქართველოს საექსარხოსო არსებითაც არც კი ინტერესობდა ნამდვილ საქართველოს ეკლესიით და ქართველთა ტომებით; ქაევასიაში უფრო დიდი ყურადღება იყო მიქცეული გადმოსახლებულ სხვა ტომთა კაცებზედ, ვინემ ადგილობრივ მკვიდრ მცხოვრებლებზე იმ იმედით, რომ ამ ჩამოსახლებულებში მოეპოვათ ერთგული მოსამსახურენი საბრძოლველად ადგილობრივ ეროვნებათა თვით-არსებულს ცხოვრებასთან; მაგრამ ეს ელემენტებიც თითქოს სასარგებლო ვერ გამოდგენ და ვერ გაამართლეს მათზედ დამყარებული იმედები. „სამწუხაროდ ბერძნები, პირადათ მათი ინტელიგენცია, თითქმის ყოველგან ეწინააღმდეგებოდნო სლავიანურის ენის შემოღებას მღვდელ-მოქმედებაში და რუსულის ენის შემოღებას შკოლებში. მაშინ როდესაც თუ ვისთვისმე შეწევნა მიუცია რუსეთის პრესას, ყველაზედ უმთავრესად უუდიდესი შემწეობა აღმოუჩენია ბერძნებისათვის“, ლალადებს ჰოსტორგოვი (გვ. 322), რომელსაც უთუოდ ვერ გაუგია, რომ კაცებს შეიძლება წმინდათ მიაწინდესთ იმისთანა რაიმე, რაც მათთვის უფრო ძვირფასია, ვინემ უუდიდესი მატერიალური სიკეთე.

მს იმედები ვერ გაამართლეს რუსეთიდან გადმოსახლებულმა სექტანტებმაც, რომელთაგან დუხობორები, როგორც დეკანოზი ჰოსტორგოვი ამბობს,

ამერიკაში გადასახლდენ (გვ. 328), — უთუოდ ნებაყოფლობით. ღა თავს ნებას ვაძლევ და დამტკიცებით ვიტყვი, რომ რუსეთიდან გადმოსახლებული მართლ-მადიდებლები კიდევ უფრო ნაკლებად გაამართლებენ ხსენებულს შავად-მღვლვარ იმედებს ამიერ ქავკასიაში, რადგან აქ სამუდამოთ გადმოსახლებულ რუსებს ორი-სამი დგმის შემდეგ ებადებათ თავისი საკუთარი ადგილობრივი რეალური ინტერესები, მატერიალური და სულიერი, რომელთაც არავითარი საერთო რამე არ ექნებათ იმ უნიადაგო რუსეთელ ნაციონალისტურ ტენდენციებთან, რომელშიაც თავს იფარვენ განმხრწნელი, საზოგადოებრივობის წინააღმდეგი ელემენტები.

მაგრამ ჩვენ მაინც დიდ მნიშვნელოვანად მიგვაჩნია, რომ როდესაც საქართველოს ეკლესიის მკვიდრ შეილებს ძლიერ გაჭირვებით ეძლევათ საქართველოს საექსარხოლოს სასულიერო სასწავლებლებში შესვლის ნება და ბევრს ადგილას საქართველოში სრულიადაც არ დაუარსებიათ ამგვარი შკოლები, „ამიერ ქავკასიაში ამ ჟამად არ მოიპოვება არც ერთი უუმცირესი, ანუ ახლად დაარსებული გადმოსახლებულ რუსთა სოფლები, სადაც, როგორც კომპეტენტურად განაცხადებს ლეკანოზი მოსტორგოვი (გვ. 328), არ მუშაობდეს საეკლესიო შკოლა, რომელიც შეფარებია ჯერჯერობით საჩქაროდ შეწყობილს ქოხს ქვეშ. ამნაირი შკოლები იხსნებიან თვით ეკლესიის აშენებამდის და ეკლესიის მსახურთა მისვლამდის.“ აი სწორედ ამგვარის მიმარ-

თულებით მოქმედებდნენ ზედმიყოლით სამი ამიერ ქავკასიის მწყემსთმთავარი, რომელნიც საქართველოს ექსარხოსებად იყვნენ ამ უკანასკნელის თორმეტის წლის განმავლობაში, რადესაც გაძლიერდა რუსთა გადმოსახლება ამ მხარეში.

პრ ვიცი, რომელი ადგილია დეკანოზის მოსტორგოვის სტატიაში უფრო მეტად ღირსი საზოგადოებრივის ყურადღებისა და უფრო ნამდვილად გამომხატველი და დამახასიათებელი მსოფლიო აზროვნებისა პირადათ საეკლესიო საქმეთ-მმართველთა, უფრო ნამდვილად გამომააშკარეებელი მათის საესებით ანტიქრისტიანულის მხედველობისა...

შეხედეთ, მაგალითად, როგორის დაუფარავის მოწონებით იხსენებს დეკანოზი მოსტორგოვი მსმალეთის ბრძნულს მოქმედებას საქართველოს ზოგერთ ნაწილში ქრისტიანობის მოსპობისათვის (გვ. 319): „თათრები თავისებურად ბრძნულად იქცეოდნენ თავის მაჰმადიანობის გავრცელების საქმეში: ქრისტიანებს ისინი დროზედ ძალას ატანდნენ, რომ თვითონ მათ გაედევნათ მართლმადიდებელი ეპისკოპოსები, აღუკრძალეს მათ ახალი ღვდღების კურთხევა, ნებას აძლევდნენ, რომ მათის მხრიდგან გაეტანათ საეკლესიო წმინდა ნივთები, ხატები, წმინდათა ნაწილები და სხვ., — და ეს სიწმინდენი აქ ძალიან ბევრი იყო, — შემდეგ ქართველებს თათრული სახელები დაარქვეს, ძალდატანებით წინადაცვეთეს, ცოლებად თათრის ქალები შერთეს, თითოეულს მათგანს ერთი კი არა, რამდენიმე, და აი ამისთანა ცვლილე-

ბამ მათს ცხოვრებასა და მრთელს წეს-წყობილება-
ში, თუმცა უნდა გვრკვირდეს, ქართველები ჩქარა
გამაჰმადიანა. შინც გამაჰმადიანებას ეწინააღმდეგე-
ბოდა, ნება ეძლეოდათ, სხვა ქრისტიანებრივი სარ-
წმუნოება მიეღოთ: ყოველს ლონეს ხმარობდენ და-
ეთრგუნათ მართლმადიდებლობა, როგორც ძალა,
რომელიც ქართველებს რუსებთან აერთებდა; თათ-
რები და სპარსელები შირვანის სახანოში მუარვე-
ლობდენ სომეხებს და მართლმადიდებელი უღელე-
ბი სომეხთ სარწმუნოებაზედ გადაჰყავდათ და ახალ-
ციხის მხარეზედ კათოლიკების მისიონერებს ეხმარე-
ბოდენ. შოველივე ეს ჩვენთვის საგულისხმო უნდა
იყოს, რომ ვიცოდეთ, თუ სად როგორ ვებრძო-
ლოთ არა მართლმადიდებელს ელემენტებსო.“ დე-
კანოზს სითავმდაბლის გამო დაუკლია აქ შემდეგი
სიტყვები: „და განსაკუთრებით სხვა ენაზედ მოლა-
პარაკე მართლმადიდებლებს, ე. ი. ყველაზედ უწი-
ნარეს ქართველებს.“ მაგრამ მკითხველს ნუ შეაშ-
ფოთებს ეს ქებათ-ქების გალობა მაჰმადიანთა სიბრ-
ძნის წინაშე, რომელიც გვესმა უწმინდესის სინოდის
რჩეულის მეცნიერისაგან *). ეს გალობა პირბადიანი
ქებაა იმ საეკლესიო მიმართულებისა, რომლის წარ-
მომადგენლად ძავეკასიაში დანიშნულია დეკანოზი
ვოსტორგოვი. მას რომ ნაძალადევი თავმდაბლობა
არ დაეწყო, ადვილად შეეძლო, რასაკვირველია, და

*) მე სრულიად არ შეევეხები იმ კითხვას, თუ რამდენად
ეთანხმება ეს ვოსტორგოვის დახატული მაჰმადიანთა
სიბრძნე ნამდვილს რვა ურის ისტორიის სურათს.

სრული უფლება ჰქონდა, ეთქვა, *mutatis mutandis*, იგივე ქებათ-ქება თვითონ თავისთვის და თავის თანამოაზრეთათვის: „ჩვენ, რუსები, თავისებურად, აგრეთვე ბრძნულად, მიუძღოდით მართლმადიდებელთა საქმეს ძავკასიაში. მათრები მაჰმადიანები არიან, ჩვენ ისინი არც გვექიშვებიან და არ გვეტრობენ; ჩვენი მტერები არიან მართლმადიდებლობისგან განდგომილი სომხები და მართლმადიდებელი, მაგრამ სხვა ენაზედ მოლაპარაკე, ქართველები. ამათ აქვსთ პოლიტიკურიცა და ლიტერატურული ტრადიციებიც (გვ. 308). მართალია, ყოველივე ეს მათ აქვსთ მცირეოდენის მასშტაბით, მაგრამ ესეც საკმაოა, რომ ასაზრდოოს მათი ეროვნული ცნობიერება (გვ. 309). ჩვენ უკვე დაეხურეთ სომხური სასულიერო შკოლები, გადავასახლეთ სომეხთა ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები და სომეხთა სოფლის გლეხობა უმიწაწყლოთ ისეთს გაჭირვებაში იყო ჩავარდნილი, რომ მრთელის სოფლობით იძულებული შეიქნა ჯარეყო თავისი საუკუნოებით შეთვისებული სარწმუნოება, რომელზედაც დამყარებული იყო მათი მემკვიდრეობითი ეთიკური მსოფლიო აზროვნება, რომ მოეპოვებია შიმშილისაგან გადარჩენის საშუალება ახალის სახელმწიფო სარწმუნოების მიღებით და თან ხმამაღლა ღაღადებით: ჩვენ გარუსება გვინდა (გვ. 333), სწორედ ისე, როგორც ბრძნულს ოსმალეთში. მს კიდევ ცოტაა, ჩვენ მოვახერხეთ და გამოვევლიჯეთ სომეხთა ეკლესიას უფლება, რომლის ძალით ისინი თავის ქონებას

პატრონობდენ,—უფლება რუსეთის კანონებით დამტკიცებული, კიდევ ხელმეორედ გადავასახლეთ სომხების ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები, სომეხთა პატრიარქს ღიდის სიხარულით ნებას მივსცემდით, რუსეთიდან გასულიყო და რაც წმინდათ მიაჩნდა ყოველიფერი თან წაეღო. საქართველოს ეპისკოპოსების გადასახლება სრულიად არ გვჭირია, ისინი ჩვენგანვე დაყენებული არიან, მაგრამ რასაკვირველია ჩვენის შეხედულებისამებრ და იმდენი რიცხვით, რამდენიც ჩვენის განზრახულებისათვის საჭიროა აყო; ნელნელა მათს ადგილებზედ რუსი ეპისკოპოსები დავაყენეთ, ან და ქართველები ჩვენს დარჯაკში ამოსხმული, და რომელიც ამათგანი ცოტაოდნად უკუღმართი გამოდგა, არ დაგვიკარგავს, ისინი ჩვენ შორეულს საღმე ადგილზედ გადაგვყავდა. ძართული ნათლის სახელების დარქმევა აღვკრძალეთ, იმ მიზეზით, რომ ისინი რუსულს კალენდარში არ იხსენებიან. სამწუხაროდ, მათ ნაციონალური ტრადიციები აქვსთ და თვითცნობიერებაც. მაგრამ ჩვენ ყოველგან აღეძარით ტომებრივი გრძნობები იმ იმედით, რომ ტომი ტომზედ აღდგება და ძმა ძმაზედ. ღიდის სიხარულით ჩვენ ყოველგვარის პროპაგანდის ნებას მივსცემდით არა მართლმადიდებელს სომხობაში, რომ მათ შორის აღმოუხვრილიყო ნაციონალური თვითცნობიერება. ამ განზრახვით ჩვენ ძლიერ ღმობიერად ვეპყრობოდით კათოლიკებს ამიერ ქავკასიაში; თუმცა ჩვენ უარვპყოფთ კათოლიკობას, მაგრამ გულში კი ახლავე მზადავართ თაყვანივსცეთ

რომთა პაპას, რომელსაც შეუძლია შეგვიმსუბუქოს ჩვენი სამძიმო პოლიტიკური მდგომარეობა, გამოანაწილოს კათოლიკები ერთ სამწყსოდ საკუთარის ეპისკოპოსით, — თუნდ ორის დაუმოკიდებელის ეპისკოპოსით, ქართველთ-კათოლიკეთა და სომეხთ-კათოლიკეთა, და ამით კიდევ უფრო შეასუსტოს, ჩვენის აზრით, ნაციონალურ-კულტურული მისწრაფება სომეხთა და ქართველთა“.

მაგრამ იქნება მოსტორგოვს სასულიერო შკოლათა სამმართველო პოლიტიკა ნებას აძლევდა, თუ სხვაგან არა, საქართველოს ეთნოგრაფიულს ფარგალში მაინც, ნამდვილად ესწავლებინათ მოწაფეთათვის ნაციონალური სალიტერატურო ენა მრთელის საქართველოსისა, ქართული საეკლესიო ენა? იყო დრო, როცა ეს მწამდა და მიხაროდა კიდევ, რომ ამაში მაინც გამოიჩინეს დიდსულოვანობა საქართველოს ეკლესიის საქმეთა მმართველებმა, ვსთილობდი, რომ ჩვენს სამშობლო სოფელში „საყვავისტყეში“ სამრევლო შკოლა გაეხსნათ. ანგვარისავე აზრის ყოფილიყო მაშინ საერო მთავრობაც ამიერ ქავკასიაში, როგორც სჩანს მოსტორგოვის სიტყვებისაგან (გვ. 332): „ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებმა 1897 და 1898 წლებში უქვეშევრდომილესად წარდგენილს წლიურს ანგარიშებში აღნიშნეს ეს მოვლენა და ის დასკვნა გამოიყვანეს, რომ საეკლესიო შკოლები ამიერ ქავკასიაში რუსეთის ინტერესებს ეწინააღმდეგებოდა და ამიტომ უნდა დაიხუროსო.“^{*} თითქმის ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებ-

საც, როგორც სჩანს, კარგად ვერ გაეგოთ ის ნამდვილი იეზუიტური პოლიტიკა საეკლესიო შკოლებისა, რომლის ხელმძღვანელად იყო მოსტორგოვი. „საჭირო იყო მომეტებული შრომა ხუთის წლის განმავლობაში, რომ ეს ბრალდებულება გაგვექრო“, გულახდილად განაგრძობს თავის განმარტებას დეკანოზი: „1902 წლის დეკემბრის თვეში ისევ იმ გუბერნატორებმა, შეკრებილმა სათათბიროდ ოფილისში, ერთხმად დაადგინეს, გააორკეცონ საეკლესიო შკოლებისათვის წლიური შესაწევარი საფრობო ფულებისაგან. ეს იყო უდიდესი ზნეობითი გამარჯვება საეკლესიო შკოლებისა საექსარხოსოში და ამასთანავე უმაღლესი ზნეობითი ჯილდო მისის ხელმძღვანელებისათვის“. ამის განმარტება მეტი იქნება. ცხადათ სჩანს, ყველანი შეთანხმდნენ ქართველთა ერის ნაციონალურ-კულტურულის განვითარების საწინააღმდეგოდ; მაშასადამე საწინააღმდეგოდ ყოველგვარის რეალურის, ცნობიერის პროგრესისა ქართველთა შორის, საწინააღმდეგოდ თვითოვეულის თვითცნობიერის ძავეკასიის ეროვნებისა შეიკრა ჯოჯოხეთური კავშირი ძავეკასიის ჩინოვნიკობისა და ოფიციალურის საქართველოს ეკლესიის მოთავეთა შორის. ზანა საჭიროა დავამატოთ ამას, რომ მრთელმა გონიერად მოაზრე ძავეკასიამ დაინახა ამაში უღრმესი ზნეობითი დაცემა საეკლესიო შკოლისა, სასაზოგადოთ ეკლესიისა და არსებულის ბიუროკრატიულის რეჟიმისა. ლა თუ მათ, ვის მიზეზითაც ეს მოხდა, უმაღლესი ჯილდო მიეცათ და ამასთანავე

ზნობითი, ეს გემოვნების საქმეა და საკითხის არსებას არ შეეხება. ზგონეზ ამას შემდეგ საჭირო არ იყოს იმის განმარტება, თუ ქართველები და ყველაზედ უწინარეს ისინი, რომელნიც თვით ჰოსტორგოვისაგან უფრო ნიჭიერებად ცნობილნი არიან, სახელდობრ გურულები და მეგრელები, რისთვის სცემდენ მღვდლებს, მტრულად ეპყრობოდენ ეკლესიებსა და საეკლესიო შკოლებს, სწუავდენ კიდევ. ახლა კი ადვილად გასაგებია ისიც, თუ მათს ამგვარს მოძრაობასა და მღვლევარებას რისთვის დაუჭირეს მხარი „ზარმაცმა“, „უძრაემა“, „გულდინჯმა“ ქართლელებმა, როგორც ამბობს თვითონ ჰოსტორგოვი, და ამასთანავე, მისივე აზრით, „სიმპატიურმა“, „გულკეთილმა“ ხალხმა, „გულწრფელმა“, „სტუმართ-მოყვარულმა“, „მშვიდმა“ ხალხმა, რომელმანაც საზოგადოთ ქართველებს კარგი სახელი მოუპოვა, მაგრამ ახლა დაივიწყა არა თუ ყოველივე წყალობა ჰოსტორგოვისა, არამედ „ქანდრის ჩრდილი“, და სასიამოვნო „ქაფი ტკბილის ღვინისა“ და სიტკბოებისაგან ძილად მირუღვა და „ქრელი შალვრები“ (გვ. 312), რომელიც საქართველოს მეცნიერულად შემსწავლელს, უწმინდესის სინოდისაგან მოვლენილს, ელანდება დაღალულს, შემოფხრწილს წვივებზედ, ხშირად სანახევროდ მშვიერის და ოფლითა პირისა მისისათა მშრომელის ქართველის ხალხისა. მაგრამ საჭიროა დიდხანს შევჩერდეთ იმ საკითხზედაც, რა მიზეზია, რომ არათუ მხოლოდ ოფილისში მართლმადიდებელთა სემინარიას, საზო-

გაღო გაფიცვებზედაც დიდის ხნით უფრო აღრე, ასე ძლიერ და პერიოდულად თავბრუ ესხმებოდა, არამედ ძუთაისშიაც, სატახტო ქალაქში, მოსტორგოვის დახასიათებით, იმისთანა „მკვირცხლის“, „ცოცხალის“, „მოძრავის“ და სწავლისათვის ნიჭიერის ხალხისა, სახელდობრ იმერლებისა, რომელნიც სასწავლებლებისათვის ფულებს სიხარულით იძლევიან, სემინარიას შეუძლია იდღესასწაულოს კიდევ თავის დახურვის დღეები. საჭირო არ არის რამე დავუმატოთ მას, რასაც კეთილშობილურის გულწრფელობით აუწყებს *urbi et orbi* მრთელს ქვეყანას დეკანოზი მოსტორგოვი. მეთი იქნება ვგონებ, რომ განვიმეოროთ რასაც თვითონ მოსტორგოვი ამბობს (გვ. 334) საქართველოს საეკლესიო შკოლათა იდგის ილუსტრაციისათვის, რომლითაც მან დაიმსახურა ერთხმად მოწონება ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებისა. როგორ დაშორებია ყოველივე ესე მამა-პაპეულს მცნებას ქართველთა იდეალებისას, რომლისგამო ძველად, ათასი წლის წინეთ, არქიმანდრიტი ზრიგოლ ხანძოელი ენერგიულად უშლიდა უმაღლეს საერო მთავრდებას შინაგან საეკლესიო საქმეებში გარეგანს. მეცხრე საუკუნეში, სასულიერო კრებაზედ, რომელიც მოწვეული იყო კათოლიკოსის აღმოსარჩევად, და მამფალი ზვარამ განრისხდა იმისგამო, რომ თავისი კანდიდატის მფრემის არჩევის იმედი დაჰკარგა, ხსენებული არქიმანდრიტი ხმამაღლა ეწინააღმდეგა საეკლესიო სასულიერო საქმეებში გარეგანს: „ხელმწიფეო, ეუბ-

ნებოდა იგი სხვათა შორის, რასთვის მიწყრები სიმართლის თქმისათვის? მართალია, ეპისკოპოსთა და წინამძღვართა უპირველეს წმინდა კრებათა ესწრებოდნენ პირველი მორწმუნე მეფეები, მაგრამ, უნდა იცოდნენ, არა იმისათვის, რომ გაკადნიერებულნი ყვენ და სჯულის-კანონის სწავლებას შესდგომოდნენ, არამედ იმისათვის, რომ თვითონ ესწავლათ კრებისაგან კანონნი სარწმუნოებისა... მოციქულთა და წმინდათა მამათა სჯულის კანონებში არ სწერია, რომ ერის კაცები მოძღვრებდნენ სარწმუნოებასა... მს შეურაცხყოფაა სარწმუნოებისა და მოძღვართა მისთა“. მს მამაპაპეული მცნება ქართველთა საუკუნო იდეალებისა ვერ მოაშთო საქართველოს ეკლესიაში ვერავითარმა სპარსეთის უღლის უძძვინვარესმა მომენტებმა. ლეკანოზი მოსტორგოვი, ესმოყვარე ადგილობრივის ენებისა იმდენად, რამდენადაც უფრო ადვილი მოსახერხებელია უცხო ეროვნების გულში ჩახედვა და მისი მიმხრობა და დამონება, თვითონვე თეთრზედ შავად სწერს, რომ პირველად 1885 წელში შემოკლებული სამოსწავლო პლანი საქართველოს საეკლესიო შკოლისა შედგენილი იყო რუსულის ენის ექვსი გაკვეთილით, მაგრამ ეს გაკვეთილები ქართულის ენის საშუალებით უნდა ესწავლებინათო და ამასთანავე ქართული ენის გაკვეთილები ცალკე კვირაში თორმეტი უნდა ყოფილიყო (გვ. 334). მაგრამ ეს მხოლოდ გულ-უბრყვილოთა მხრის მოსაქცევად იყო. რასაკვირველიაო, განმარტებს თვითონ მოსტორგოვი (გვ. 334): „ეს

მხოლოდ პირველი საცადი იყო საშკოლო საქმეების ორგანიზაციისათვის. მაგრამ შემდეგ სახელმწიფო ენის სწავლების გაძლიერება საეკლესიო შკოლებში დაიწყო 1890 წლიდან, საქართველოს ექსარხოსების არქივისკოპოსის ზლადიმირისა და ზლავიანის დროს, — ეხლა ესენი მიტროპოლიტებად არიან მოსკოვში და ძიევში, — და განაგრძობენ ეხლანდელის არქივისკოპოსის პლექსის დროსაც. მრთელი თორმეტის წლის თანდათანობითმა და სისტემატიკურმა შრომამ ამ მიმართულების თანახმად იქამდის მიგვიყვანა, რომ ეხლა შესაძლო შეიქნა — გადაეცეს საღვთო სჯულის სწავლება დედა-ენის საშუალებით და აგრეთვე სწავლებაც თვით საეკლესიო დედა-ენისა საღვთო სჯულის მასწავლებელს და რუსულის ენის მასწავლებელს დაევალოს ოცდა სამი გაკვეთილის სწავლება რუსულის ენისა და სხვა საგნებისაც რუსულისავე ენის საშუალებით*). აქ განმარტება სრულიად საჭირო არ უნდა იყოს. რომ ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებისა და მათის შთამგონებელის პოლიციის მოხელეებისათვის უსაზღვროდ ესიამოვნებიათ, სააულიერო პირებმა, რომელნიც ქართულის საეკლესიო შკოლების საქმეების ხელ-

*) ჩვენ აქ არ შევეხებით მას, თუ ნამდვილად როგორ მოწყობილია საეკლესიო შკოლათა საქმეები საქართველოს საექსარხოსოში. ამა საქმეთა მდგომარეობა სრულიად არ ეთანხმება სანატირელს სურათს. რომელიც დავიხატა დეკანოზმა მოსტორგოვმა. ჩვენთვის უფრო საყურადღებოა თვით იდეები მოსტორგოვისა.

მღვანელი იყვნენ, განაძევეს დედა-ენის სწავლება ადგილობრივ საეკლესიო შკოლებსაგან, ე. ი. სიწმინდის მპარავთაებრ შემუსრეს ბურჯნი მართლმადიდებელის სამოციქულო ეკლესიისა. იმას ნულარ ვიტყვი, რომ ქართველებს მათის მართლმადიდებლობის დასაჯილდოებლად ამ საშუალებით მეგობრულად და მშვიდობიანად ის საქმე უყვეს, რაც თვით რუსეთის საერო განათლების წარმომადგენელთა არ უქმნიათ არც მაჰმადიანებისათვის, არც ებრაელებისათვის და რაც მხოლოდ სომხებისათვის განიზრახეს და ისიც ცხადის მტრულის მოქმედებით, რადგანაც ერთობ ძნელი იყო ფარისევლებსავით სომხების მეგობრად თავის გამოჩენა.

... და რა უფრო სამწუხარო უნდა იყოს იმაზედ, რომ დეკანოზი მოსტორგოვი ძლიერ გახარებულია წარმატებით, რომელიც ვითომც დაეტყო, მიღწეულის ზომების წყალობით, ამიერ ქავკასიის საეკლესიო შკოლებს და თან გვარწმუნებს (გვ. 337), რომ ეს „წმინდა საქმე არისო ეკლესიისათვის და უუდიდესი საქმე ხელმწიფისათვის“. ჩვენის აზრით კი დღესავით ნათლად სჩანს, რომ ეს საქმე „არა წმინდა საქმეა“, „მძიმე ცოდვებით აღსავსე“, წინააღმდეგი ეკლესიისა, წინააღმდეგი ხელმწიფისა. ეს წარმატება შეგვეძინა მართლმადიდებელი ეკლესიის მცნებათა განგებ დამახინჯებით. ან სად არის ეს წარმატება? „სადა არს, სიკედილო, საწერტული შკო? სადა არს, უოჯოსეთო, ძლევა შენი?“ ძლევა არ არის და არც იქნება ეხლანდელს მღვდმარეობაში

ძლევა, ვინაიდან ძავეკასიის მხარეში შეიძლება მხოლოდ ერთი ქეშმარიტი ძლევა, ერთი გამარჯვება, შინაგანი, კულტურული გამარჯვება და ამგვარის გამარჯვებისათვის საჭიროა ცოდნა, ძეცნიერება, ქეშმარიტი ცოდნა, საჭიროა კიდევ სიყვარული, არა რომანტიკული, შტირალა, არა საოცნებო სიყვარული ძავეკასიის უნო ბუნების მშვენიერებისა, მისის გასაოცარის კლდეებისა, მთა-გორათა სურათებისა, კრელ შალვრებისა, ან წასრულის ცხოვრების ნანგრევებისა, არამედ საჭიროა რეალური, საქმიანი, შემოქმედებითი სიყვარული ნამდვილ ცოცხლის კაცებისა, მათის ბრწყინვალე იდეალებისა, რომელნიც, როგორც წინაპართაგან გადმოცემულნი, ან საიმედო და მოსალოდნელნი, ნაკლები არ არიან უნო ბუნების მომხიბვლველ მშვენიერებაზედ. შაგრამ სადღა ეს სიყვარული მაშინ, როდესაც თვით ეკლესია იმის შაგიერ, რომ მოჰყინოს სხივები სანხარების მოძღვრებისა, განანათლოს გონება შართლმადიდებელის ერისა, რაც მას უფრო უნდა შეეფერებოდეს და უფრო უნდა შეეძლოს, ივიწყებს თავის უმადლეს დანიშნულებასა და მოწოდებას და ზრუნავს მხოლოდ დაიშახუროს კარგი სახელი შოლიციის თვალში და გაუგებრობის გამო უსარის ხალხის გონიერების დახშვა და დაბნელება და აღმოუხერა სულის აღმამაღლებელის თვითცობიერებისა შრთელს ერთმორწმუნე ქრისტიან ეროვნებაში. სადღა გვაქვს ჩვენ ცოდნა, როდესაც აგრე ცოტა უსწავლია სანზოგადოთ, როგორც მას მსჯე-

ლობაზე ეტყობა, და აგრე განსაცვიფროდ ნაკლები ცოდნა აქვს საქართველოს ეკლესიაზედ იმ მიღვაწესაც, რომელიც თავისუფლად ბრძანებლობდა საქართველოში ათს წელიწადს, იდგა საქართველოს სასულიერო სამოსწავლო საქმეების სათავეში და რომლის უმეცრებით აღსავეს სიტყვა საქართველოზედ უპროტესტოდ მოისმინეს უწმინდესის სინოდის წევრებმა, — ვაი, რომ ამას უნდა ვფიქრობდეთ, მაზედ უფრო უმეცრებმა: საქართველოს ეროვნებისა და ეკლესიის შესახებ. მაშინ როდესაც, ვგონებთ, ეკლესიას თვითონ უნდა განეცხადებია ავტორიტეტულად, რომ თვით პიროვნებისა და ქონებათა ხელშეუხებლობის დაცვას არავითარი აზრი არა აქვს, ე. ი. თვით ამიერ-ქავკასიის გუბერნატორების გამგეობას ეკარგება ყოველივე მნიშვნელობა, თუ კი განუზრახავსთ, რომ ქავკასიის ერებს წარტაცონ რაც მათთვის უძვირფასესია ე. ი. ზნეობითი პიროვნება და სულიერი ქონება. რისთვისაც ისინი სკდილობდენ შეექმნათ თავი ი მატერიალური კეთილმდგომარეობა.

და რა ქვეყანაში ვფიქრობდით ჩვენ მოქმედებას უცოდინაროდ? იმისთანა ქვეყანაში, სადაც არა ეკლესია ნათარგმნის წერილობითის სახსოვრებით, არამედ ადგილობრივი საზოგადოებრივი აზროვნება, სომხის მწერლის მღიშეს პირით, ჯერ კიდევ მეხუთე საუკუნეში განუმტკიცებდა აქაურ ეროვნებათა ცნობიერებას, რომ კაცს თუ ქეშმარიტი ცოდნა არა აქვს, ოცნებათა მსხვერპლად გარდაიქცევაო“,

— იმისთანა ქვეყანაში, სადაც ქართველმა პოეტმა ჯერ კიდევ მეთორმეტე საუკუნეში გამოხატა ფოლადებზე ნაწრთობის, ხმა ტკბილის სახალხო ფორმის ლექსებით საზოგადოებრივი მსჯელობა ადამიანობაზედ: „ათასად გვარი დათასდა, ათიათასად ზრდილობა. ისე კაცი თავად არ ვარგა, ცუდია გვარის შეილობა; იმისთანა ქვეყანაში, სადაც თვით უსაშინელესის საზოგადოებრივის და პოლიტიკურის სასოწარკვეთილებისა და განწირულების დროს, სომხები ძალდატანებით განდევნილნი სამშობლოდგან მთელის სოფლობით (მაგ. შაჰაბაზის დროს), არ ივიწყებდენ გონებრივს ინტერესებს, ზურგით მიათრევდენ ხელნაწერ წიგნებს და ნუგეშობდენ ლიტერატურით, და საბრალო საქართველოს მეფეები ითმენდენ თავის საბრძანებელთა დაკარგვას, ითმენდენ თითქმის შიმშილსა და წყურვილს და ყოველგვარ სხვა უბედურობას, მაგრამ წიგნისა და კალმისთვის ხელი არ შეუშეიათ, ხშირად ქოხში, მხოლოდ ჟინჯლილის ან ქრაქის სინათლეში ანთხევდენ ქაღალდზედ თავის მწუხარე გულის პასუხს ლექსად და პროზად.

ამ ქვეყანაში, სადაც ყოველთვის მრავალი სხვადასხვა მოდგმის ხალხები ყოფილან, ძველის ძველადგანვე გამეფებული იყო განსაზღვრული კულტურული ცხოვრების მიმდინარეობა, რომელიც ხელს უწყობდა და ზრდიდა კანონიერებით თანშეზომილს სხვა და სხვა ტომის ეროვნებათა საურთიერთო ცხოვრებას. აი ეს კულტურული ბურჯი უზრუნ-

ველ-ყოფდა შინაგანს მშვიდობიანს აღსუაფებას, თუმცა გარეშე მტერებთან ომი თითქმის ყოველთვის შეუწყვეტელი ყოფილა. რუსეთის მთავრობა! დიდის ხნის განმავლობაში დღევანდელს მოძრაობა? ამდისაც ვერ მოახერხა მოესპო ძავეკასიაში ავაზაკობა, მაშინ როდესაც ძველად კიდევ კეთდებოდა და კიდევ ინახებოდა თავ-თავის ადგილას ის ნიეთიერ-კულტურული საუნჯენი, რომელთა ნაშთებმა განაცვიფრა ქრისტიანთა ხელოვნების საუკეთესო მეცნიერები და გული წარტაცა მათ. (საკმაოა დავასახელოთ ისეთი მეცნიერი, როგორც არის ნ. პ. პონდაკოვი). ღა შემდეგ კი ეს ნაშთები გახდა ძავეკასიის ავაზაკთა და სხვა მტაცებელთაც სანუკვარ საგნად ამ ჩვენს კულტურულ საუკუნეში, რომელსაც იქნება მეროპაში კი მოვესწარით, მაგრამ ამიერ ძავეკასიაში ჯერ კიდევ ვერ ვხედავთ. ძველად ამ ქვეყანაში ყოფილა არა ჩვეულებრივი მშვიდობიანად ცხოვრების ეპოქები. მაგალითად, სომხის მემატიანე მათთარ პირივანქელი ამბობს, რომ მეთორმეტე საუკუნეში საქართველოს წყდემ ზიორგი III-მ სრულიად მოსპო ქურდო'ა და ავაზაკობა. მაგრამ რა საშუალებებ თ მოხერხდა ეს საქე? საეროპო მცველუბის შემოდებით განა? დაკარგვით? საპურობილევებით? შეშინებით? არა, მხოლოდ ადგილობრივის ეროვნული კულტურის აღორძინებით. ეს იყო ეპოქა უმაღლესად ყვავილოვანის მდგომარეობისა საქართველოში, მაშინ გარდაიშალა ადგილობრივი კულტურა როგორც სასულიერო და ფილოსოფიური,

ისე საერო, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ ახალის იურიდიკულის ნორმების შემუშავებისათვის, საეკლესიო წესწყობილების დემოკრატიზაციისთვის და საზოგადოთ განმტკიცებისათვის, ევოლიუციურ-კულტურულის გზით და ახალის მოთხოვნის თანახმად, საზოგადოებრივის ეთიკისა იმ წრეებში, რომელნიც იმ დროისთვის აღიზარდნენ. ზანა შესაძლებელია, რომ ვისმე რეალურად მკოდნეს და შეგნებულს განეზრახა და ამიერ ქავკასიაში დასდგომოდა ეგრეთ წოდებულს რუსულ პოლიტიკას, ნამდვილად კი ანტირუსულს, რომელიც დაფუძნებულია იმ აზრზედ, ვითომც ქართველები სულელები არიან და ვერ მიხვდებიანო. ხომ მარტო უკიდურესის უმეცრების გამო, რომელიც ამ ბოლოს დროს ერთობ გაძლიერდა, კავკასიელეზზედ, რუსეთელმა მოღვაწეებმა სრული და გულწრფელი ნდობა ქართველებისა რუსეთის მთავრობისადმი, აღუშფოთებელი მათი მოთმინება ჩასთვალეს გამოსადეგ გულუბრყვილობად, რომელიც მხოლოდ ისტორიულის ცხოვრების მკირეწლოვანობის, მოუწიფებლობის ნიშანია და საზოგადოების განუვითარებლობას მოასწავებს. უმგვარად ქართველების დაფასება ძირითად შემტარი აზრია, რომელსაც ადგანან საზოგადოთ რუსეთის მოწინავე კაცები მრავალის სხვა და სხვა პარტიისა და ეს აზრი ჩვეულებრივ იმდენათ გამჯდარი აქვს თავში რუსის ინტელიგენტს, რომ დღევანდელს მომენტშიაც ბევრს მათგანს თვით ქართველების საქციელი, შაბლონუ-

რის თეორიების წინააღმდეგი, ნამდვილია ქართველთა ცხოვრების ფაქტები, რომელიც ნამდვილად არსებობს და ცხადზედ უცხადესია, არ მიაჩნიათ ნამდვილად და აცხადებენ, არ არსებობსო. საკმაოა მოვიხსენოთ, რომ ესლაც კიდევ იქედნება სატახტო ქალაქების გაზეთებში თფილისური კორესპონდენციები, რომელშიაც განცხადება ქართველებისა, რომ მათ ავტონომია მისცენ, ისეა განმარტებული, თითქოს ეს სომხების მზაკვარების შედეგიაო. ასე გამოდის, რომ სომხების შეგონებით ქართველმა თავად-აზნაურობამ გამოაცხადა მოთხოვნა, რომ საქართველოს ავტონომიის ერთეულის ფარგალში ჩარიცხულ იქმნეს მრთელი ოფილისის გუბერნია, ე. ი. ახალციხისა და ზორჩალოს მაზრებიანათ, სადაც მრავალრიცხოვანი სოფლელი მიწის მუშა სომხობაა. მაგრამ ნათქვამია, *pas de science, pas de conscience*. და აი უმეცრება, და კიდევ უფრო მეტიც — რეალური მეცნიერების სიძულვილი შეიქმნა რუსეთის საქმისათვის ამიერ ქავკასიაში იმისი მიზეზი, რომ ერთის საფეხურით დავიქვევითეთ და კიდევ უფრო ცუდს შინაგანს მდგომარეობაში ჩავევადით, — სახელდობრ მტკიცედ დავადექით იმ გზას, რომ არათერი ადგილობრივი, გინდ სანატრელიც იყოს, არ შევისწავლოთ, ყოველიფერი ვაძაგოთ, ადგილობრივი სასარგებლო ისტორიული ტრადიციები უარყოთ, არავითარი კულტურული რაიმე საქმე არ დავიწყოთ, არავითარი თავისუფალი მოღვაწეობის ნება ადგილობრივ ისტორიულ ეროვნებათა არ მივსცეთ.

შექველია, ეს არჩეულ გზაზედ მტკიცედ დადგომა მოითხოვდა მეცადინეობას, რომ ადგილობრივის საზოგადოების მხრით არ დაგვეკარგოდა მიუცილებელი შემწეობა და ამისთვის კი საჭირო იყო შეუზღვევლად დაგვემსხვრია და დაგვეთიშა ერთმანერთისაგან კულტურული ძავეკასია, ეს საუკეთესო პარგალიტი რუსეთის სამეფო გვირგვინისა, იმ ამო იმედით, რომ მის ნამსხვრევებში ვიპოვნით ჩვენთვის საჭირო შავს ელემენტებს; საჭირო იყო აგვედღეღებია საპროტესტოდ ისტორიულად შექმნილს ადგილობრივ კულტურათა წინააღმდეგ სხვა და სხვა ტომები, რომელნიც საუკუნოებით, რითქმის ათას წლობით, ერთად მცხოვრებნი იყვნენ, როგორც გვარტომობით ერთნი, ან ახლო მონათესავე მოქმედებითნი წევრნი ნაციონალურ-კულტურულ მიმდინარეობათა სფერაში; საჭირო იყო ჩაგვენერგა ერთმანერთის იქვი და მტრობა იმ ჯგუფებში, რომელნიც უფრო მოდიდო იყვნენ და ერთობის შემქმნელი კულტურული ძალა და ღონე შესწევდათ. მშვენიერებით მომხილველს აძიერ ძავეკასიის ეტლში შებმულნი ადგილობრივის საუკეთესო მოდგმის სხვა და სხვა ფერის ჰუნენი, რომელნიც ნელნელა, მაგრამ გზაგაუხრელად მიემართებოდნენ საერთო იდეალისაკენ, სრულის საზოგადოებრივის ძმობისაკენ ყველა ძავეკასიის ეროვნებათა შორის, თანდათან დაემსგავსენ გაველურებულ ჯოგის გაუწრთვნელს ცხენება და უგნური შაეტონი იძულებული შეიქმნა. ღვითს-რისხვის უთაებოლო ფრქვევას

მოპყოლოდა. ზამეფდა ძავეკასიაში ტერრორი, აუცი-
ლებელი გვირგვინი თანდათან გაძლიერებულის სუ-
ლიერის დათრგუნვისა. ამ სულიერმა დათრგუნვამ
ნამდვილად გაავრცელა კავკასიელთა შორის კაცობ-
რივის ღირსების დამამდაბლებელი, ოფიციალურად
დაჯილდოების ღირსად ცნობილი თვითმაღულობა,
რომელიც ბოლოს იეზუიტურს *reservatio men-
talis*-ად გარდაიქმნა იმის წყალობითაც, რომ ადგი-
ლობრივ ნიადაგზედ არსებობდა ეს ზნეობითი უძ-
ლურება, როგორც ნაშთი იმ გაჭირვებულის ცხოვ-
რებისა, როდესაც ძავეკასია თათართა და სპარსთა
ულელს ქვეშ იტანჯებოდა. ამგვარმა კაცთა ზნეო-
ბითის არსების დამახინჯებამ ისე იმატა განსაკუთ-
რებით უკანასკნელის მეოთხედი საუკუნის განმავა-
ლობაში, რომ არ შემოძლია წარმოვიდგინო, თუ
როგორ უნდა მოხერხდეს ამას შემდეგ უწინდელის
წესით აქაური ქვეყნის მართვა, სადაც ჩვენ არ შე-
გვიძლია ვენდოთ ვისმე, რადგანაც ზოგმა (უმეტე-
სობა ახალი, ანუ მოსული კაცებია) აქაურობის
არაფერი არ იცის, და ზოგი კი ადგილობრივ მცხოვ-
რებთაგანი დიდის ხნის პრაქტიკით იმისთანა მასია-
მოვნებელი კაცები შეურჩევიათ, რომ არაოდეს ისი-
ნი ნამდვილ მართალს არ გვეტყვიან. ადგილობრი-
ვის მცხოვრებლებისათვის მიუცილებლად საჭირო
იყო, რომ სასიამოვნო კაცად ეცნოთ, ამ საჭიროე-
ბისაგან მას ხომ ვერაფერი ვერ იხსნიდა, ვერაფერი
ვერ განათავისუფლებდა. ამაში ვერ შეეწეოდა მას
ვერც საპატიო მატერიალური მდგომარეობა, ვერც

მისი წარჩინებულობა, ვერც საპატიო შთამომავლობა, თითქმის, ვგონებ, ვერც ოფიციალურად ცნობილი დამოუკიდებლობა საქართველოს დამსახურებულის თავად-აზნაურობის წარმომადგენელობისა. როდესაც ცნობილი აქტი უმაღლესის მმართველისა ქავკასიაში გაუგონარის განზრახულობით დაოლოვდა, ყოველგან ერთგვარი აზრი გამოიხატა იმ გრძნობაში, რომელიც ქავკასიის ადგილობრივ მკვიდრთა სხვა და სხვა წრეებში გამოიწვია ზნეობითის მხრით უცილობლად სამწუხარო შემთხვევის აურულელობამ და რასაკვირველია არა ეს ნამდვილი გრძნობები იყო გამოთქმული ადგილობრივ თავად-აზნაურთა ადრესებში, რომელიც მირთმეული იყო დანიშნულებებისამებრ მამებლობისა და ზრდილობიანობის მოთხოვნილებით. შეუძლებელი იყო საკმაოდ ჩაეთვალათ მარტო დუმილი თავის საქიროებასა და დაჩაგრულობაზედ: ატმოსფერა იმ გვარი იყო, რომ საქიროდ სცენეს ხმა მალლა განიცხადებიათ, ქართველები ბედნიერი და კმაყოფილი არიანო ეხლანდელის ქავკასიის რეჟიმით და საქართველოს თავად-აზნაურობა თავის წარმომადგენელთა პირით ამის თანახმა შეიქმნა. მაგრამ ვაი, რომ შუბი ხალთაში არ დაიმალება: გამოჩნდა მისი ტარი, მოჰყვა მას შიშველი წვერი, მხხლეტელი სიმართლე და იგივე აზნაურობა ველარ პოულობს საკმაოდ თვალსაჩინო ფერადებს, რომ ცხადათ გამოხატოს თავისი უარყოფითი აზრი იმ რეჟიმზედ, რომელსაც ადრე დიდ ბედნიერებად სთვლიდა და ეძიებს, ჰოი, საშინელე-

ბავ, ავტონომიას, საქართველოს ავტონომიას. რა უნდა ექნათ ადგილობრივის შთამომავლობის ჩინოვნიკებს, რა საშინელი ტანჯვა უნდა გამოეცადათ, რუსეთის საზოგადოებისათვის ეს ძნელი წარმოსადგენია. თითქმის, ვგონებ, დაუმოკიდებელი ქართველი ეპისკოპოსები იძულებული იყვნენ, ან გაჩუმებულიყვენ, ან ეწერათ მხოლოდ შესაწყნარებელი რაიმე გამეფებულის წესწყობილების შესახები. და დღეს კიდევ მოინახება იმისთანა კაცები, რომელნიც თვის თავს ქართველების მეგობრებად სთვლიან, რომელნიც იმის დასამტკიცებლად, რომ საქართველოს ეკლესია ყვავილოვანს მდგომარეობაში არისო, გვითითებენ (РАЗСНѢТЪ № 53) ოფიციალურად ძავეკასიაში დასაბეჭდათ ნებადართულს ისტორიულს ნაშრომებს ეხლანდელს სამწუხარო ეპოქაზედ, მაგალითად «შემოკლებული ისტორიული მიმოხილვა საქართველოს ეკლესიისა და საექსარხოსოსი XIX საუკუნეში» (თფილისი, 1901 წ.). აი ამისთანა მეგობრებმა კინალამ შეაყდინეს და გაიტაცეს ქართველები „კატა-მძულვარების“ ქადაგებით და უნდოდან ალემხედრებიათ ისინი სომხების წინააღმდეგ ოთხმოცდამეათე წლებში. მაგრამ ქართველებმა გაიგეს, რომ ეს მეგობრები არიან „ღრუბელნი ურწუხუღნი; ქარისაჲს მემოტაცებულნი, ხენი ზამთარისაჲს უწნაჲოფონნი; ორჯის მომწყდარნი; შირითურთ მოფსკარილნი“ (იუდ. 1; 12), რომ ეს მეგობრები „საუკრულთა მათთა შებიწებულნი თანა შესტსრებიან და უშაშად ზაჲთა თვისთა მწყლისან“ (იუდ. 1; 12). შაი-

გეს ქართველებმა, გაიგეს თათრებმა, გაიგეს, რაღა თქმა უნდა, სომხებმაც, უფრო გამოცდილმა ცხოვრებაში. ღა ახლა კი არა, დიდი ხანია ყველამ გაიგო: ეროვნულმა თვითცნობიერებამ დიდი ბიჯი წასდგა წინ ქავკასიაში. ამიტომაც ცოცხალი კავკასიელი მოღვაწეები არ უნდა განისვენებდნენ უდიდებულეს მავზოლეებშიაც. ამდრძი ქავკასიის ცხოვრებისათვის დაუფიწყარის ზორონცოვისა კარგია, მაგრამ ნამდვილი ქავკასიის ცხოვრება, ქავკასიის ისტორიაში დიდებულის სახელმწიფო კაცის გარდაცვალების შემდეგ, არ გაცივებულა ჩისის ძველის კვარცხლბეკთან ოფილისში. ახალი თესლები დასავლეთის შერობისა და აგრეთვე, რასაკვირველია, კეთილშობილურის რუსეთის აზროვნებისა ქავკასიაში დავარდა ნოყიერს ნიადაგზედ, რომელსაც უძველესი კულტურული ქვეშეთი მისი ასაზრდოებს. ცხოვრება გაფართოვდა სიგრძე-სიგანით, ფესვები ღრმად გაიდგა და წინისკენ მიისწრაფის: დაიბადა ცხოვრების ნორჩი საზოგადოებრივი ძალები, მოაკლდათ ძალა, ან ეცვალათ ფერი ძველებს და იგი ახალს ნორმებს მოითხოვს. მაგრამ ჯერ კი საჭიროა, ეხლა მაინც გაიგონ რუსებმა, ნამდვილად თვალი გამოახილონ და დარწმუნდნენ, რომ ქავკასია ის ქვეგანა არის, სადაც რუსები თვით რუსეთის კანონების დარღვევას სწავლობდნენ, ვითომც სახელმწიფო ინტერესის გულისათვის, სადაც შეხედულოდა კულტურულ ქავკასიის-ეროვნებათა ზედა, როგორც უნდა ადგილობრივ მკვიდრთა, შიისისხოხორთა რამ

დენისამე შთამომავლობის რუსეთის კაცებმა თითქოს რუსეთის სანაციონალო იდეალების გულისათვის, სადაც შეურაცხყოფა მაჰმადიანთა, ცხადი გულგაბოროტებული ურთიერთობა სომხის ეკლესიასთან, პირბადიანი ბრძოლა მართლმადიდებელ ქართველთა ეკლესიასთან, განიმარტებოდა ვითომც მზრუნველობით რუსეთის მართლმადიდებელ ეკლესიისა და რუსეთის ხელმწიფის დიდებისათვის. მართის სიტყვით, ძავეკასია ის ქვეყანაა, სადაც არსებითად სარევოლიუციო მოქმედებით და ნაცოდვილევად გამოწყებულის საქმეებით ჩინოვნიკების ურდო ებრძოდა ადგილობრივს საუკუნოებით შექმნილს ბურჯებს კულტურულის ზოგად-ცხოვრებისას და მით გზა გარდაულობა მშვიდობიანს ევოლიუციურს განვითარებას. ღა მის ნაცვლად, რომ იგი გამხდარიყო პრაქტიკულ უკოლად, რომლისაგან გამოსულიყვენ გამქრიახი სახელმწიფო საქმეთათვის კაცები, ფხიზელის საბოლღიტეკო აზროვნების მექონნი და ჰუმანური იდეოლოგები დაუმოკიდებელ სოციალურ მოძღვრებათა, — ე. ი. მოღვაწენი, რომელთაც შესძლებოდათ მართვა უუდიდესის მსოფლიო სახელმწიფოს საქმეთა, — ძაკკასია, ეს მიკროკოზმი, წარმომადგენელი მრთელის დასავლეთის ძზიის კულტურისა, შეიქმნა მხოლოდ ახალ წყაროდ განხრწნისათვის ეთიკურის ბურჯებისა, რომელზედაც აგებულღია სრულიად რუსეთის სახელმწიფოს წყობილება. რუსეთის სახელმწიფოს იგი (ძავეკასია) ეხლა უმზადებს მიუტემნელობამდის დაბრმავებულს, შორს ვერ

მკერეტელს პოლიტიკოსებს და რუსეთის საზოგადოებას — განსაკუთრებით ხასიათის იდეოლოგებს კაცთა-მძღვლვარებისას და თავის თავს და სხვებს ყველას — ნოყიერს ნიადაგს ხალხთა სარევილიცო მოძრაობისათვის. მსე მარტივია და ასე უღრმესად ქეშმარიტია ეროვნული სიბრძნე: „რასაც დასთეს, მასვე მომკიო“. —

უმთავრესი უმცოლოები

ვერ.	სტრიქ.	დაბეჭდილია.	უნდა იყოს.
16	17 ლ 18	მისსს შინაარს	მის შინაარსს
—	20	თვითცნობიერება	თვითგამორკვევა
27	17 ლ 18	დღესასწაულებასა	დღესასწაულობაზედ
32	3	ცალიერია	დელა-ენა მოზარდ
<u>41</u>	17	სურეთის	ასურეთის
41	6	არც გვექიშვებიან	არ გვექიშვებიან
12	21	შემცდარიყენენ	შემცთარი იყენენ
13	10	რვაათასი	ოთხმოცი ათასი
37	5	არსებითაც	არსებითად
61	28	მიუტემნელობამდის	მიუტევენელობამდის
62	7	მომკიო.	მოიმკიო.